स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको

प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

हरिप्रसाद घिमिरे

परीक्षा अनुक्रमाङ्क २८०६०६

त्रि.वि. दर्ता क्रमाङ्क ६-३-२८-१५९-२००८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्दीय विभाग कीर्तिपुर

२०६९

स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन – हरिप्रसाद घिमिरे (२०६९)

सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि छात्र हरिप्रसाद घिमिरेले **स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार पार्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफरिस गर्दछु ।

....

उपप्रा. नेत्रमणि सुवेदी

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

मिति : २०६९/०६/०४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

मिति : २०६९/०६/०७

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रिीय विभागका छात्र हरिप्रसाद घिमिरेले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....

प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

(विभागीय प्रमुख)

....

प्रा.डा.दयाराम श्रेष्ठ

(बाह्य परीक्षक)

....

उपप्रा.नेत्रमणि सुवेदी

(शोध-निर्देशक)

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मैले शोध-निर्देशक आदरणीय गुरु उपप्रा. नेत्रमणि सुवेदीको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो व्यवहारिक तथा प्राज्ञिक कार्यको व्यस्तता रहँदा रहँदै पनि उचित समय उपलब्ध गराई आवश्यक सुझाव तथा निर्देशन प्रदान गर्दै प्रस्तुत शोधकार्यलाई यस अवस्थामा ल्याउन सहयोग गर्नुहुने शोध-निर्देशकज्यूप्रति सर्वप्रथम म हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

यस शोधपत्रलाई स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्नका लागि अनुमति प्रदान गरी आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति आभार प्रकट गर्दछु । साथै उचित सल्लाह सुझाव दिनुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा देवीप्रसाद गौतम प्रति आभार प्रकट गर्दछु । मलाई यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्री संकलन गर्न उचित सल्लाह र सुझाव प्रदान गर्नुहुने सम्पूर्ण प्राध्यापकहरू र केन्द्रीय पुस्तकालयका कर्मचारीहरूप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु ।

अध्ययनको दौडानमा मलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउन आवश्यक सल्लाह, सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्दै सहज वातावरण सृजना गरिदिनुहुने आदरणीय पिता कृष्णप्रसाद घिमिरे र ममतामयी माताद्वय पेमकला घिमिरे र सेमकला घिमिरेप्रति म ऋणी छु । अध्ययनका समयमा हरपल सहयोग गर्ने भाइ विष्णु घिमिरे, जीवन साथी कलादेवी घिमिरे, दिदी दीपा अधिकारी, बहिनीहरु लक्ष्मी बस्याल, जानुका र सीता घिमिरेप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र पुरा गर्नका लागि आ- आफ्नो क्षेत्रवाट सल्लाह सुझाव दिँदै हौसला प्रदान गर्नुहुने सम्पूर्ण साथीभाइ तथा इष्टमित्रहरुलाई पनि सम्झन चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई शुद्धसँग टङ्कण गरिदिने इलाम कम्युनिकेशन सेन्टर कीर्तिपुरका टी.एन् दुलाल लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै यस शोधपत्रलाई उचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

मिति : २०६९/०६/०४

हरिप्रसाद घिमिरे

विषयसूची

पेज नं.

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय १-६

१.१ विषय परिचय १

१.२ समस्या कथन २

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व ५

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन ६

१.७ शोधविधि ६

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद : अन्तर्वार्ता साहित्यको सिद्धान्त, विश्लेषणात्मक ढाँचा र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रम ८-३७

२.१ विषय परिचय ८

२.२ अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक स्वरूप १०

२.३ अन्तर्वार्ताको परिचय १०

२.४ अन्तर्वार्ताको परिभाषा १३

२.५ अन्तर्वार्ताका आधारभूत तत्त्वहरू १५

२.५.१ संवाद १५

२.५.२ व्यक्तित्व १६

क) बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्द चित्र १७

ख) आन्तरिक व्यक्तित्व/बैद्धिक उच्चता १७

२.५.३ तटस्थता १८

२.५.४ परिवेश १९

२.५.५ दृष्टिकोण १९

२.५.६ प्रस्तुति शैली २०

२.६ अन्तर्वार्ताको संरचना २०

२.७ अन्तर्वार्ताको वर्गीकरण २२

२.७.१ प्रस्तुति शैलीका आधारमा २२
क) वार्ता २२
ख) निवार्ता २३
२.७.२ प्रविधिका आधारमा २४
क) निर्देशित अन्तर्वार्ता २४
ख) अनिर्देशित अन्तर्वार्ता २४
२.७.३ सम्पर्क समयका आधारमा २५
क) अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ता २५
ख) मध्यसम्पर्क अन्तर्वार्ता २५
ग) दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ता २५
२.७.४ कार्यका आधारमा २६
क) अनुसन्धान अन्तर्वार्ता २६
ख) निदानात्मक वा पहिचान अन्तर्वार्ता २६
ग) उपचारात्मक अन्तर्वार्ता २७
घ) सञ्चार अन्तर्वार्ता २७
२.७.५ सहभागी सङ्ख्याका आधारमा २७
क) व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता २८
ख) सामूहिक अन्तर्वार्ता २८
२.७.६ उद्देश्यका आधारमा २९
क) केन्द्रित अन्तर्वार्ता २९
ख) गहन अन्तर्वार्ता २९
ग) कलात्मक अन्तर्वार्ता ३०
२.८ अन्तर्वार्ताका अन्य प्रकारहरू ३०
२.९ स्रष्टा र साहित्य भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषणात्मक ढाँचा ३१
२.१० निष्कर्ष ३१
२.११. नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ताको आरम्भ र विकासक्रम ३२
२.११.१ पूर्वार्द्धचरण २००७ देखि २०३८ सम्म ३३
२.११.२ उत्तरार्द्ध चरण : २०३८ देखि वर्तमानसम्म ३५

२.१२ निष्कर्ष ३८

तेस्रो परिच्छेद : स्रष्टा र साहित्य कृति र यस भित्रका स्रष्टाहरूको परिचय ४०-६६

३.१ विषय परिचय ४०

३.२ स्रष्टा र साहित्य कृतिमा समाविष्ट व्यक्तित्वका आधारमा अन्तर्वार्ताहरूको वर्गीकरण ४१

३.३ स्रष्टा र साहित्य कृतिमा समाविष्ट वार्तानायक व्यक्तित्वहरूको परिचय ४४

३.३.१ कवि व्यक्तित्व ४४

क) लेखनाथ पौड्याल ४४

ख) सोमनाथ सिग्द्याल ४५

ग) केदारमान व्यथित ४५

घ) सिद्धिचरण श्रेष्ठ ४६

ङ) माधवप्रसाद घिमिरे ४७

च) मोहन कोइराला ४७

छ) भूपि शेरचन ४८

ज)श्यामदास वैष्णव ४९

झ) धरणीधर कोइराला ४९

ञ) एम्.बी.बी.शाह ५०

३.३.२ कथाकार व्यक्तित्व ५१

क) भवानी भिक्षु ५१

ख) गोविन्द गोठाले ५१

ग) इन्द्रबहादुर राई ५२

घ) रमेश विकल ५३

३.३.३ उपन्यासकार व्यक्तित्व ५३

क) लैनसिंह वाङ्गदेल ५३

ख) रुद्रराज पाण्डे ५४

ग) पारिजात ५४

घ) लीलध्वज थापा ५५

३.३.४ नाटककार व्यक्तित्व ५५
क) भीमनिधि तिवारी ५५
ख) बालकृष्ण सम ५६
ग) विजय मल्ल ५७
३.३.५ निबन्धकार व्यक्तित्व ५८
क) शंकर लामिछाने ५८
ख) गोविन्दप्रसाद लोहनी ५८
३.३.६ समालोचक व्यक्तित्व ५९
क) कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान ५९
ख) रत्नध्वज जोशी ६०
ग) माधवलाल कर्माचार्य ६०
३.३.७ लोकसाहित्यिक व्यक्तित्व ६१
क) धर्मराज थापा ६१
३.३.८ वाङ्मयसेवी व्यक्तित्व ६२
क) सु. ऋद्धिबहादुर मल्ल ६२
ख) कमल दीक्षित ६२
३.३.९ भाषासेवी व्यक्तित्व ६३
क) स.राममणि आ.दी . ६३
ख) बालकृष्ण पोखरेल ६४
ग) महानन्द सापकोटा ६५
३.३.१० इतिहासकार व्यक्तित्व ६६
क) सूर्यविक्रम ज्ञवाली ६६
ख) बाबुराम आचार्य ६७
ग) बालचन्द्र शर्मा ६७
३.४ स्रस्टाहरूको परिचयसँग स्रष्टा र साहित्य कृतिको अन्तरसम्वन्ध ६८
चौथो परिच्छेद : स्रष्टा र साहित्य कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण ६९- ८८
४.१ विषय परिचय ६९
४.२ संवादका आधारमा स्रष्टा र साहित्य । ६९

४.३ पात्रको व्यक्तित्व चित्रणका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ७३
४.३.१ वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्र ७३
४.३.२ वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चता ७५
४.४ अन्तर्वार्ताकारको तटस्थताका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ७७
४.५ परिवेश चित्रणका अधारमा स्रष्टा र साहित्य ७८
४.६ दृष्टिकोणका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ८०
४.६.१ वार्तानायकको दृष्टिकोण ८१
४.६.२ अन्तर्वार्ताकारको दृष्टिकोण ८३
४.७ प्रस्तुति शैलीका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ८४
४.७.१ शब्दप्रयोग ८५
४.७.२ वाक्यप्रयोग ८६
४.७.३ उखान प्रयोग ८७
४.७.४ वर्णनात्मक भाषाको प्रयोग ८८
४.७.५ विश्लेषणात्मक भाषाको प्रयोग ८९
४.७.६ निबन्धात्मक भाषाको प्रयोग ८९
४.८ संरचनाका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ९०
४.८.१ बाह्य संरचना ९०
४.८.२ आन्तरिक संरचना ९१
४.९ शीर्षक विधानका आधारमा स्रष्टा र साहित्य ९२
४.१० स्रष्टा र साहित्य कृतिको मूल्याङ्कन ९२

पाँचौं परिच्छेद : शोध निष्कर्ष ९४- १००

५.१ निष्कर्ष ९४
सन्दर्भसामग्री सूची १०१
परिशिष्ट क-ङ

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

उत्तम कुँवर (१९९५-२०३९) को **स्रष्टा र साहित्य** कृति रूपायन प्रकाशनद्वारा वि.सं.२०२३ सालमा प्रकाशित भई सोही वर्षको गद्यसाहित्य तर्फको मदन पुरस्कार प्राप्त गरेको साहित्यिक अन्तर्वार्ता सङ्ग्रह हो । यस कृतिमा वि.सं. २०१८ साल माघ १५ गतेदेखि २०२३ साल फागुन २५ गतेसम्म नेपाली भाषा, साहित्य, वाङ्मय र इतिहास क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्वहरूसँग निश्चित विषयवस्तुमा केन्द्रित भई गरिएको दोहोरो कुराकानी (अन्तर्वार्ता) लाई सङ्गृहीत गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी अलग-अलग विधाका व्यक्तित्वहरूको विचार धारणालाई एउटै कृतिमा समाविष्ट गराएर उत्तम कुँवरले नेपाली साहित्य र साहित्यकारहरूका बारेमा जान्न र बुझ्न चाहने साहित्यिक पाठकहरूका लागि **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको सिर्जना गरेर महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । उनको यस कार्यले नेपाली साहित्य र इतिहासको विकासक्रममा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्ताहरूको अध्ययनबाट नेपाली साहित्यको इतिहासमा घटित घटनाहरू र यस क्षेत्रमा देखापरेका प्रमुख समस्याहरूका साथै नेपाली साहित्यकारहरूको वास्तविक यथार्थलाई बुझ्न सकिन्छ । यस कृतिमा प्रस्तुत गरिएका अन्तर्वार्ताहरू केवल प्रश्नोत्तरात्मक शैलीमा निरसिला र पठनका क्रममा झन्झटिला नभएर कथात्मकता र निबन्धात्मक शैलीमा सजाइएका छन् । यस कृतिको अध्ययन गर्दा पाठकमा कतै कथा त कतै निबन्धको अध्ययन गरिरहेको अनुभूत हुन्छ । प्रश्नोत्तर विधिका माध्यमबाट उपलब्ध भएका तथ्यलाई कलात्मकताका साथ प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस कृतिको साहित्यिक मूल्य रहेको छ । नेपाली साहित्यको इतिहासमा साहित्यिक अन्तर्वार्ताको स्वरूप ग्रहण गरी पुस्तकाकार कृतिका रूपमा साहित्यिक मूल्य मान्यता बोकेर नेपाली साहित्यमा स्थापित भएको हुनाले **स्रष्टा र साहित्य** अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहको समग्र रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण हुनु आवश्यक देखिएकाले यस शोधपत्रमा यस कृतिको समग्रतामा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

स्रस्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन मूल समस्याका रूपमा रहेको यस शोधपत्रमा अन्य समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

(क) विधातत्त्वका आधारमा **स्रष्टा र साहित्य** भित्रका अन्तर्वार्ताहरूलाई के कसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

(ख) **स्रष्टा र साहित्य**मा कस्ता स्रष्टाहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।

(ग) **स्रष्टा र साहित्य**मा के कस्ता अन्तर्वार्ताहरू रहेका छन् ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा केन्द्रित रही समग्र रूपमा कृतिपरक अध्ययन र विश्लेषण गर्दै निम्न लिखित बुँदामा रहेर अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको विशेष उद्देश्य रहेको छ :

(क) विधातत्त्वका आधारमा **स्रष्टा र साहित्य** भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको बर्गीकरण र पहिचान गर्नु ।

(ख) **स्रष्टा र सा**हित्यमा समाविष्ट स्रष्टाहरूको पहिचान गर्नु ।

(ग) **स्रष्टा र साहित्य** भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको अध्ययन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

स्रष्टा र साहित्य कृतिका बारेमा समग्र रूपमा कृतिपरक अधययन तथा विश्लेषण नभए तापनि विभिन्न पुस्तक, शोधपत्र, लेख-समीक्षाका रूपमा विभिन्न विद्धानहरूले आ-आफ्ना धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ । ती धारणाहरू निम्नलिखित छनः

चित्तरञ्जन नेपालीले **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) को प्राक्कथनमा **स्रष्टा र साहित्य** केवल अन्तर्वार्ताहरूको सङ्कलन मात्र नभएर यसको वर्णनशैली कथात्मक र सरल भएकाले यो नै यसको साहित्यिक पक्ष हो र उत्तमजीको सफल साहित्यकारको परिचय हो भनेका छन ।

अभि सुवेदीले **उत्तम कुँवरको कृतिमा प्रतिबिम्बित बौद्धिक साहित्यिक समाज** (रूपरेखा, जेठ २०४०) मा उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**का माध्यमबाट कवि राजादेखि लिएर एउटा क्रान्तिकारी वामपन्थी विचार राख्ने कविलाई सँगै प्रस्तुत गरेर नेपाली

साहित्यिक समाजको दुई दशकको चित्र कुनै पनि साहित्यको इतिहासले प्रस्तुत गरे भन्दा प्रभावकारी, जीवन्त र आसन्न ढङ्गले प्रस्तुत गरेको ठहर गरेका छन् ।

दयाराम 'संभव' ले **उत्तमको अन्तर्वार्ता कला** (रूपरेखा, जेठ २०४०) मा **स्रष्टा र साहित्य** नै उत्तम कुँवरको पहिचान हो र यसले नै उनी सफल अन्तर्वार्ताकार हुन् भन्ने पहिचान गराउँछ भनेका छन् :

इन्द्रबहादुर राईले **अवरूद्ध उत्तम** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य** नेपाली साहित्यको अध्ययनलाई अनिवार्य ठेली भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले **मेरा आँखामा उत्तम कुँवर** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य**बाट उत्तम कुँवरको पत्रकारको व्यक्तित्व झल्कने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

गोपीकृष्ण शर्माले **नेपाली भाषा र साहित्यका चिरसाधक उत्तम कुँवर** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य** अविजेय अन्तर्वार्ता सङ्कलन भएको र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यमा उत्तम कुँवर अविजेय स्तम्भ भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

घटराज भट्टराईले **उत्तम कुँवर र नेपाली साहित्य** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य** नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको श्रेष्ठ कृति भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

ठाकुर पराजुलीले **चर्चाः स्रष्टा र अनुभूतिपछिको एक अलिखित पुस्तकको** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य** कोरा अन्तर्वार्ताको निरसिलो तथ्य तथ्याङ्कको ठेली नभै सुरूचिपूर्ण सिर्जनात्मक कृतिका रूपमा प्रकाशित भएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले **उत्तम कुँवर र रूपरेखा** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा **स्रष्टा र साहित्य**ले नेपाली भाषा र साहित्य तथा समसामयिक समस्याप्रति बुद्धिजीवीहरूको ध्यान आकृष्ट गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

रमा शर्माले **उत्तम कुँवरप्रति श्रद्धाञ्जली** (रूपरेखा, जेठ २०४०) शीर्षकको लेखमा उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**का माध्यमबाट नेपालका वरिष्ठ वाङ्मयसेवीहरूका जीवनका

महत्त्वपूर्ण घटनाहरू, विचारहरू, अनुभवहरू बुझ्ने मौका नेपाली साहित्यका जिज्ञासुहरूलाई प्रदान गरेको कुरा उल्लेख गरेकी छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले **नेपाली निवन्ध** (भाग-१ सम्पाः) मा **स्रष्टा र साहित्य** नै नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ता साहित्यको प्रथम कृति रहेको र यसले नै उत्तम कुँवरलाई साहित्य जगतमा स्थापित गराएको उल्लेख गरेका छन् ।

बोधराज भूर्तेलले **उत्तम कुँवरको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्त्वको अध्ययन** (२०४६) शोध शीर्षकको कार्यपत्रमा निष्कर्षका रूपमा उनको कृतित्त्वको महत्ताका पक्ष भन्नु नै नेपाली भाषा, कला, साहित्य क्षेत्रका समस्या र यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रतिभाहरूमा देखिने सङ्गति विसङ्गतिका समस्याहरूको उद्घाटन गरिदिनु हो भनेका छन् । यसै क्रममा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिले नेपाली साहित्यको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास** (२०५६) मा **स्रष्टा र साहित्य** अन्य गद्यरूप तर्फको उत्कृष्ट कृति भएको बताएका छन् ।

केशवराज उपाध्यायले **साहित्य प्रकाश** (२०५९) मा **स्रष्टा र साहित्य** अन्तर्वार्ताको सर्वोत्तम नमूना ग्रन्थ भएको बताएका छन् ।

यादवप्रसाद प्रसाईले **उत्तम कुँवरका कृतिहरूको विश्लेषण** (२०५८) शीर्षकको एम.ए. अप्रकाशित शोधपत्रमा नेपाली साहित्यको इतिहासमा अन्तर्वार्ता साहित्यको गहकिलो ग्रन्थका रूपमा **स्रष्टा र साहित्य** चर्चित रहेको उल्लेख गर्दै यसको विशिष्ट भाषाशैली र विषयवस्तुको गहकिलो प्रस्तुतिका कारण **स्रष्टा र साहित्य**ले नेपाली साहित्य इतिहासका क्षेत्रमा नयाँ उचाइ थपेको उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले **पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य** (२०६२) मा अन्तर्वार्ता विधालाई हरिलोभरिलो बनाउन **स्रष्टा र साहित्य**को देन महत्त्वपूर्ण रहेको चर्चा गरेका छन् ।

नेत्र एटमले **सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको अन्तर्वार्ता** (२०६२) को ‘भूमिकाका सन्दर्भमा नेत्र एटमको निर्वार्ता’ मा **स्रष्टा र साहित्य**ले नेपाली निर्वार्ताको चल्तीको राजमार्ग निर्माण गरेको बताएका छन् ।

चूडामणि उपाध्यायले **नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन** (२०६६) स्नातकोत्तर अप्रकाशित शोधपत्रमा अन्तर्वार्तामा संवाद तत्त्वको प्रवलता हुने भएता पनि निबन्धात्मक र उच्च कलात्मक भाषिक शिल्पले गर्दा **स्रष्टा र साहित्य** नेपाली साहित्यमा जीवन्त कृति बनेर रहेको बताएका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईले **स्रष्टा र डिजिटल वार्ता** (२०६६) को 'साइबर स्पेसमा हाम्रो प्रवेश र नेपाली साहित्यले अजङ्ग फड्का मारेको दृष्य शीर्षकको भूमिकामा उत्तम कुँवरको **स्रष्टा र साहित्य** एक कोशे ढुङ्गा हो । यसले नेपाली स्रष्टाको अन्तरङ्ग जगत र उनीहरूको साहित्यिक व्यक्तित्व पाखा ल्याएको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

युवक उप्रेतीले **निवार्ताकार उत्तम कुँवर** (२०६७) अप्रकाशित स्नातक शोधपत्रमा **स्रष्टा र साहित्य**का माध्यमबाट नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासका लागि उचित गोरेटो तयार पारिदिनु निर्वार्ताकार उत्तम कुँवरको सामर्थ्य भएको उल्लेख गरेका छन् । साथ साथै **स्रष्टा र साहित्य** अत्यन्तै आकर्षक, प्रभावकारी र महत्त्वपूर्ण कृतिका रूपमा रहेको बताएका छन् ।

यसरी विभिन्न विद्वानहरूले समय-समयमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिका बारेमा चर्चा गरे तापनि यस कृतिको समग्र रूपमा अध्ययन तथा विश्लेषण हुन सकेको पाइँदैन । नेपाली साहित्यको इतिहासमा **स्रष्टा र साहित्य** जस्तो महत्त्वपूर्ण कृतिका बारेमा कृतिपरक अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत शोधपत्रमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको कृतिपरक अध्ययन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र उपयोगिता

स्रष्टा र साहित्य कृति नेपाली भाषा साहित्य र वाङ्मय क्षेत्रमा आफूलाई समर्पण गरेका व्यक्तित्वहरूको ऐतिहासिकतालाई बोकेको चर्चित कृति हो । महत्त्वपूर्ण र चर्चित हुँदाहुँदै पनि यस कृतिको मूल्याङ्कन र उपलब्धिका बारेमा ठोस चर्चा हुन सकेको छैन । यस शोधपत्रमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा मात्र केन्द्रित रहेर विस्तृत अध्ययन गरिएको हुनाले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ । नेपाली साहित्य र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको बारेमा जान्न चाहने पाठकहरूका लागि यसले थप जानकारी गराउन मद्दत पुऱ्याउने हुँदा यो शोधपत्र महत्त्वपूर्ण र उपयोगितामूलक रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको क्षेत्र र सीमाङ्कन

उत्तम कुँवरको **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको कृतिपरक अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको मुख्य क्षेत्र रहेको छ । यस शोधपत्रमा वार्तानायकका बाह्य जीवनीगत व्यक्तित्वको अध्ययन नगरेर कृतिभित्र उल्लेख गरिएका कुराहरूमा मात्र अध्ययनलाई सिमित गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय विधिलाई मुख्य रूपमा अवलम्बन गरिएको छ भने **स्रष्टा र साहित्य** कृति तथा पुस्तकालयवाट प्राप्त सामाग्रीहरूको अध्ययनका आधारमा विश्लेष्णात्मक विधि अपनाइएको छ

१.७.१ सामग्री सङ्कल विधि

क) पुस्तकालय विधि

प्रस्तुत शोधकार्यको सिलसिलामा तथ्य जानकारी प्राप्त गर्न केन्द्रीय पुस्तकालयमा उपलब्ध सामग्री तथा **स्रष्टा र साहित्य** कृति सम्बन्धि विभिन्न फुटकर लेख रचनाहरू र **स्रष्टा र साहित्य** कृतिलाई सामग्रीका रूपमो लिइएको छ ।

ख) अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्ने क्रममा निम्नानुसार विश्लेषणात्मक ढाँचामा अध्ययन विधि अपननाइएको छ -

१) स्रस्टा र साहित्य कृति भित्रका स्रष्टा व्यक्तित्वको परिचय

२) स्रष्टा र साहित्य भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण

त्यस्तै अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक तत्त्वहरूलाई आधार मानेर विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ । ती आधारभूत तत्त्वहरू निम्नलिखित रहेका छन् -

(क) संवाद

(ख) व्यक्तित्व

(ग) तटस्थता

(घ) परिवेश

(ङ) दृष्टिकोण

(च) प्रस्तुति शैली

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई निम्नलिखित अनुसार परिच्छेद विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : अन्तर्वार्ता साहित्यको सिद्धान्त, विश्लेषणात्मक ढाँचा र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रम

तेस्रो परिच्छेद : स्रष्टा र साहित्य कृति र यस भित्रका स्रष्टाहरूको परिचय

चौथो परिच्छेद : स्रष्टा र साहित्य कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण

पाँचौं परिच्छेद : शोधनिष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची :

परिशिष्ट

दोस्रो परिच्छेद

अन्तर्वार्ता साहित्यको सिद्धान्त, विश्लेषणात्मक ढाँचा र नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रम

२.१ विषय परिचय

सामान्यतया अन्तर्वार्ता भन्नाले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूका बीचमा हुने अन्तरक्रियालाई बुझिन्छ । अन्तर्वार्तालाई भेटवार्ता, संवार्ता, साक्षात्कार, संवाद, कुराकानी, निवार्ता, परिचर्चा, अन्तरसंवाद, भलाकुसारी, वार्ता, व्यक्तिसँगको अन्तर्यात्रा आदि शब्दहरूले पनि बुझाउने गरिएको छ । अन्तर्वार्ता मूलतः पत्रकारितासँग सम्बन्धित विषय हो । यसको सम्बन्ध पत्रकारिता सँगसँगै अनुसन्धान र साहित्यसँग पनि जोडिन पुगेको छ । पत्रकारिता विषयसँग जोड्दा अन्तर्वार्ता समाचार संकलन, विवरण र समाचार तयारीसँग सम्बन्धित कुनै पनि विशिष्ट व्यक्तिसँग गरिएको कुराकानी, अन्तरसंवाद भन्ने बोध हुन्छ । यसले समाचारलाई बढीभन्दा बढी तथ्यपरक आकर्षक बनाउन मद्दत गर्नुका साथै विषय, व्यक्ति र घटनालाई स्पष्ट पार्ने काम गर्दछ । समाचार मूल्यका दृष्टिले अन्तर्वार्तालाई उपयोगीमूलक र सत्यताको निकट मानिन्छ । व्यक्तिका विचार, भावना, दृष्टिकोण र अनुभवलाई अन्तर्वार्ताले पाठक तथा श्रोताका सामुन्ने प्रकटीकरण गरिदिएको हुन्छ । समाजमा बसोबास गर्ने हरेक व्यक्तिका स्वभाव, विचार भिन्न-भिन्न किसिमका हुन्छन् र घटनाहरू पनि विविध हुन्छन् । त्यसैले ती भिन्न-भिन्न व्यक्तित्वहरूसँग भिन्न-भिन्न घटनाहरूको प्रसङ्गलाई अन्तर्वार्ताले प्रकटीकरण गरिदिएको हुन्छ । साहित्यका सम्बन्धमा विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्वहरूसँग उनीहरूको साहित्यिक धारणा, विचार, दृष्टिकोण आदिका बारेमा गरिएको कुराकानीलाई साहित्यिक दृष्टिकोण अनुसार नै प्रकटीकरण गरिदिनु अथवा पाठक र स्रोताहरूका माझ ल्याइदिनु नै साहित्यिक अन्तर्वार्ता हो । त्यसैले अन्तर्वार्ता विषय र घटनासँग सम्बन्धित विशिष्ट व्यक्तित्वहरूका बीचमा सम्पन्न हुन्छ ।

अन्तर्वार्ताको प्रारम्भ र विकासका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूका भिन्न-भिन्न मतभेदहरू पाइन्छन् । यसका बारेमा वैदिक संस्कृत साहित्यका कतिपय ग्रन्थहरू संवाद र वार्तालापका माध्यमबाट निर्माण भएकाले तिनीहरू पनि अन्तर्वार्ताकै नमूना हुन भन्ने एकाथरीको धारणा छ भने अर्काथरीको धारणा आधुनिक पत्रकारिताको उदय पछि नै अन्तर्वार्ताको आरम्भ र विकास भएको हो भन्ने रहेको छ । साहित्यका सन्दर्भमा

अन्तर्वार्तालाई मिश्रित र स्वतन्त्र विधाका रूपमा लिइएको छ । यसको सम्बन्ध निबन्ध विधासँग ज्यादै निकट रहेको छ । निबन्ध स्रष्टाको विशेष मनोदशामा सिर्जना हुने सङ्क्षिप्त आयतनको कृति हो भने अन्तर्वार्ताले व्यक्तिको मनोभावनालाई स्वतन्त्र रूपमा बाहिर ल्याइदिएको हुन्छ । निबन्ध विधाको विधागत विकास फ्रान्सेली विद्वान् मिसेल दि मोन्तेनले आत्मप्रकाशनका सन्दर्भमा १६ औं शताब्दीको उत्तरार्द्धमा गरेका हुन् । यसलाई अंग्रेजी साहित्यमा अगाडि बढाउने काम फ्रान्सिस बेकनले गरेका हुन् । निजी अनुभूतिलाई निष्कपटपूर्ण ढङ्गले पाठक समक्ष सम्प्रेषण गर्न गरिने प्रयत्न निबन्ध हो भने व्यक्ति-व्यक्ति बीचको कुराकानीलाई निजात्मक अनुभूतिले सजाउँदा निवार्ताको सिर्जना हुन पुग्दछ । निवार्ता निबन्ध विधाको एक उपभेद हो । निर्वातामा व्यक्ति-व्यक्ति बीचको संवाद वा कुराकानीलाई अप्रत्यक्ष रुपमा प्रस्तुत गरिने हुँदा यो पनि अप्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताको एक रूपमा नै समेटिन पुग्दछ । पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यमा सैद्धान्तिक बहस र शास्त्रार्थका क्रममा विद्वानहरूका बीचमा हुने गरेका संवादहरू नै आजका अन्तर्वार्ताका प्रारम्भिक पृष्ठभूमि र बीज हुन् (गौतम २०६५:६) । संस्कृत साहित्यमा नचिकेता र यमराजबीच भएको प्रश्नोत्तर शैलीको कुराकानीबाट **कठोपनिषद** राजा जनकको ब्रह्मसभामा उपस्थित आर्तमाण, भुज्यु, कहोल, आरूणि, गार्गी आदि विद्वान्विदुषीहरूको र महर्षि याज्ञवल्क्यबीचको शास्त्रार्थबाट **बृहदारण्यकोपनिषद** जस्ता दार्शनिक ग्रन्थहरू सिर्जना भएको पाइन्छ । त्यस्तै प्राचीनकालमा उत्तर भारतमा शासन गर्ने बैक्ट्रियाका राजा मिलिन्द (मिनान्डर) ले अर्हत पदप्राप्त यशस्वी स्थवीर नागसेनसँग जिज्ञासापूर्वक गरेका प्रश्नहरू र स्थवीर नागसेनबाट दिइएका उत्तरहरूबाट **मिलिन्द-प्रश्न** नामक ग्रन्थ बौद्ध साहित्यमा प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ (जोशी, २०६१:ङ) । ग्रिसेली साहित्यमा प्लेटोका दार्शनिक ग्रन्थहरू संवाद शैलीमै प्रस्तुत भएका छन् । यही शैलीका कारण उनका ग्रन्थहरूलाई संवाद (Dialogue) पनि भनिन्छ (शर्मा र लुँइटेल, २०६१:१०७) । उनले आफ्नो आयन, (Ion), फेड्रस (Phaedrus), दि रिपब्लिक (The Republic), क्याटिलस (Cratylus) र गोर्जियस (Gorgias) नामक संवादहरूमा भाषा साहित्यसम्बन्धी गहन मान्यताहरू अगाडि सारेका छन् । त्रिपाठी (२०६६:२०३) ले जीवनको गैरपरिकल्पनात्मक न्यूनतर आख्यानात्मकता वा अनाख्यानात्मकता र गद्यमयता गरी दुईओटा विशेषताका आधारमा अन्तर्वार्तालाई आख्यानेतर गद्यका 'अन्य विधा' अन्तर्गत राखेका छन् । वास्तविक जीवनमा भोग गरिएका अनुभवको अभिव्यक्ति र गद्यमयता जस्ता दुईओटा विशेषताहरूलाई निबन्धले आफ्नो गर्भमा सम्मिलन गराउन सक्ने हुँदा शर्मा

(२०५५:५११) ले भने अन्तर्वार्तालाई निबन्ध विधाको आख्यानात्मक भेदको नाटकीय उपभेद अन्तर्गत वार्तालापीय फाँटभित्र समेटेका छन् । यसबाट अन्तर्वार्ता साहित्यको नवीन विधा हो भन्ने देखिन्छ । यी माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न आधारहरूबाट के स्पष्ट हुन जान्छ भने अन्तर्वार्ताको स्वरूप प्राचीन संस्कृत साहित्य, धर्म तथा दर्शनका ग्रन्थहरूमा पाइएता पनि आख्यानात्मक गद्यसाहित्य र निबन्धको उत्पत्ति र विकास भइसकेपछि मात्र अन्तर्वार्ता साहित्यले नवीन साहित्यिक विधाका रूपमा आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापित गरेको मानिन्छ । सञ्चारमाध्यमको बढ्दो विकासक्रम सँगसँगै व्यक्तिको व्यक्तित्व, मनोभावना र भावी दृष्टिकोणलाई स्वतन्त्र रूपले प्रकट गर्न पाइने हुनाले वर्तमान वैज्ञानिक युगमा अन्तर्वार्ताले विस्तारित रूप ग्रहण गर्दै साहित्यमा आफ्नो महत्वलाई स्थापित गर्न सफल भएको छ ।

२.२ अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक स्वरूप

दुई वा दुईभन्दा धेरै व्यक्तिहरूका बीच एक आपसमा गरिने कुराकानी अथवा संवादात्मक अन्तर्क्रिया नै अन्तर्वार्ता हो । वैचारिक मन्थनबाट वार्तानायकको विचार, भावना, जीवन जगतप्रतिको दृष्टिकोण यसमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । यसमा अन्तर्वार्ताकारलाई गौण र वार्तानायकलाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वार्तानायकको आन्तरिक र बाह्यकुराको प्रकटीकरण गर्नु नै यसको मुख्य ध्येय रहन्छ ।

२.३ अन्तर्वार्ताको परिचय

अन्तर्वार्तालाई अंग्रेजीमा इन्टरभ्यु (Interview) शब्दको प्रयोग गरिन्छ । अंग्रेजीकै दुई शब्द 'इन्टर' (inter) र 'भ्यू' (View) शब्दको मिलनबाट निर्मित इन्टरभ्यु शब्दले साक्षात्कार, अन्तर्वार्ता, कसैको योग्यता निर्धारण गर्नका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रश्नादी गर्ने प्रक्रिया भन्ने बुझाउँछ । 'इन्टर' शब्दले अंग्रेजीमा भित्री वा अन्तरको कुरालाई बोध गराउँछ भने 'भ्यू' शब्दले दर्शन गराउनु भन्ने अर्थ दिन्छ । त्यस्तै नेपालीमा अन्तर र वार्ता शब्द मिलेर बनेको अन्तर्वार्ता शब्दमा 'अन्तर'ले भित्र र 'वार्ता' ले कुराकानी भन्ने अर्थ दिन्छ । यसबाट अन्तर्वार्ता भन्नाले कसैसितको भित्री कुराकानी वा वार्तालाप भन्ने बुझिन्छ । वास्तविक रूपमा अन्तर्वार्ताले व्यक्तित्वसँगको अन्तर्मनको साक्षात्कारलाई बुझाउँछ । प्रत्यक्ष कुराकानी संवाद वा साक्षात्कारका माध्यमबाट व्यक्तिका अन्तर्मनमा रहेका विचार, भावना, जीवनप्रतिको दृष्टिकोण र जीवनशैली आदिलाई प्रकट गर्ने माध्यम नै अन्तर्वार्ता हो । अन्तर्वार्ता अनुसन्धानका क्रममा सामग्री सङ्कलनका लागि उपयोगी माध्यमका रूपमा रहेको

देखिन्छ भने पत्रकारिता र साहित्यसँग यसको निकटको सम्बन्ध रहेको छ । पत्रकारितामा अन्तर्वार्ताले समाचार विवरण सङ्कलन र समाचार सामग्रीको तयारीसँग गरिएको कुराकानीलाई बुझाउँछ भने साहित्यका सन्दर्भमा भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति, सङ्गीत आदिका क्षेत्रमा विशेष ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूसँग गरिएको प्रत्यक्ष भेटवार्ता वा कलात्मक कुराकानीलाई बोध गराउँछ ।

सामान्य रूपमा भन्दा अन्तर्वार्ता भनेको व्यक्ति-व्यक्तिका बीचको आपसी कुराकानी हो (त्रिपाठी २०४०: ५३) । तर प्रत्येक व्यक्ति-व्यक्तिका बीचमा हुने कुराकानी सामूहिक महत्त्वका नहुन सक्दछन् र त्यस्ता सामूहिक महत्व नभएका कुराकानीलाई लिपिबद्ध गर्दैमा वा प्रकटीकरण गर्दैमा साहित्यिक स्वरूप पाउन सक्दैन र त्यस्ता अन्तर्वार्ताको सामूहिक महत्व पनि रहँदैन त्यसैले विशिष्ट रूपमा हेर्दा अन्तर्वार्ता भनेको कुनै विशिष्ट व्यक्ति र पत्रकारहरूका बीचमा हुने कुराकानी हो (त्रिपाठी, २०४० : ५३) । यस्तो विशिष्ट व्यक्ति कुनै पनि क्षेत्रको हुन सक्दछ र विशिष्ट व्यक्ति नै सामूहिक महत्त्वको व्यक्ति हुने भएकाले उसका अभिव्यक्ति पनि सामूहिक महत्वकै सामग्री हुन्छन् । यसैले यहाँ के बुझ्नु जरूरी हुन्छ भने कुनै पनि निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि निश्चित व्यक्तिसँग औपचारिक रूपमा गरिएको प्रभावशाली कुराकानी नै अन्तर्वार्ता हो । यो व्यक्तिसँग गरिएको सामान्य कुराकानी मात्र नभएर व्यक्तित्वको व्यवहारको अध्ययन पनि हो, किनकि व्यवहारको अध्ययनबाट व्यक्तित्वको ज्ञान हुन्छ । अन्तर्वार्तामा प्रश्नकर्ता (अन्तर्वार्ताकार) र उत्तरदाता (वार्तानायक) दुवैका बीचमा दोहोरो भूमिका रहने गर्दछ (उपाध्याय २०६६: १३) । यसैकारण अन्तर्वार्तामा दुई सर्जकहरूको सामूहिक महत्व रहने गर्दछ । जब प्रश्नकर्ताले प्रश्न गर्दछ तबमात्र उत्तरदाताले आफ्नो विचार, भावना वा दृष्टिकोण पोख्ने ठाउँ पाउँदछ त्यसैले दुई वा सो भन्दा बढी व्यक्तित्वहरूको सामूहिक कुराकानीबाट नै अन्तर्वार्ताको सिर्जना हुन पुग्दछ र आफ्नो स्वरूप प्राप्त गर्न सक्दछ । अन्तर्वार्ता विचारको आदानप्रदान गर्ने अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया हो (शर्मा, लुँइटेल २०६२:३८) । यसबाट अज्ञात तथ्यको ज्ञान हुन्छ । अन्तर्वार्ता सामान्य रूपमा कसैसँग भेटेर गरिएको भलाकुसारी, ठट्यौली गफगाफ जस्तो सहज र सस्तो काम भने होइन । यसमा अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्ता लिन जानु अगाडि सम्बन्धित व्यक्तिको व्यक्तित्व आफूले अन्तर्वार्ता लिन चाहेको विषयमा त्यस व्यक्तिको योग्यता उसले गरेका योगदान आदिका बारेमा राम्ररी प्रस्ट हुनु आवश्यक हुन्छ । यदि अन्तर्वार्ताकार नै अन्तर्वार्ता लिने व्यक्तिको बारेमा स्पष्ट हुन सकेन भने अन्तर्वार्ता फितलो र प्रभावकारी

नहुने खतरा देखिन्छ । अन्तर्वार्ताको औपचारिक सुरूवात गर्नुभन्दा अगाडि वार्तानायक सँगको सामान्य अनौपचारिक कुराकानी गरेर उसको चालचलन मनस्थिति स्वभाव आदिको अध्ययन गरी सहजपूर्ण ढङ्गले अन्तर्वार्तालाई अगाडि बढाउनु राम्रो मानिछ । यसो गर्दा वार्तानायकले आफ्नो मनोभावनाहरूलाई निर्धक्क रूपमा बाहिर प्रकट गर्नको लागि सहज हुन पुग्दछ । अन्तर्वार्ताको अन्त्य गर्ने क्रममा पनि वार्तानायकलाई भन्न मन लागेका तर अन्तर्वार्ताकारले प्रश्न नगरेका कुराहरूलाई पनि भन्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । वार्तानायकलाई उत्तर दिन उत्प्रेरित गर्नु र उसका कुराहरू ध्यान पूर्वक सुन्नु अन्तर्वार्ताकारको धर्म हो तर अन्तर्वार्ताकारले निर्देशक बन्ने भूल भने कदापि गर्नु हुँदैन । कतिपय अवस्थामा अन्तर्वार्ताकारलाई वार्तानायकका कुरा सन्दर्भहीन पनि लाग्न सक्छ, त्यस्तो बेलामा उसले अरूचि नदेखाई चलाखीपूर्वक विषयान्तर गर्नुपर्छ । त्यसैले अन्तर्वार्ताकार चालक र योजनाकार मानिन्छ (उप्रेती २०६७: १८) ।

वार्तानायकका अन्तरमा लुकेका भावना, सत्यता, कमि कमजोरी उसको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व आदिमा देखिएका सत्यतथ्यता, झुट, बौद्धिक तथा नैतिक विचलन आदिलाई उसको अन्तरमन भित्र पसेर खोतल्न सक्नु नै अन्तर्वार्ताकारको सफलता तथा श्रेष्ठता हो । अन्तर्वार्ताका लागि अन्तर्वार्ताकारलाई विभिन्न उपकरणहरूको पनि आवश्यकता पर्दछ । जसको माध्यमबाट आफूले गरेको कुराकानी सत्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नको लागि सरल र सहज हुन्छ । ती उपकरणहरूमा सामान्य कलम र डायरी देखि लिएर टेपरेकर्डर तथा क्यामेरा र लिखित रूपमा लिइएको अन्तर्वार्ता छ भने वार्तानायकको हस्ताक्षर सहितको उत्तरहरू टिपोट गरिएको कागज आदि पर्दछन् । जसले गर्दा अन्तर्वार्ताको विश्वसनीयता बढ्छ र प्रमाणिकताको आधारमा विवादबाट पनि आफूले लिएका अन्तर्वार्ताहरूलाई मुक्त राख्न सकिन्छ ।

अन्तर्वार्ता केवल प्रश्नकर्ता र उत्तरदाताको खल्लो लाग्ने प्रश्नोत्तरको सङ्ग्रहमात्र नभएर कलात्मक र सत्यतथ्यमा आधारित अभिव्यक्ति हो । यसमा पत्रकारिता र शोधको मिश्रण हुँदा यो नविनतम विधाका रूपमा स्थापित हुनपुग्दछ र कलात्मक अभिव्यक्तिले भरिपूर्ण हुने हुँदा साहित्यको नविनतम आख्यानेतर गद्यविधामा अन्तर्वार्ता पर्दछ । भाषा, साहित्य, सङ्गीत, कला आदिसँग सम्बन्धित व्यक्तित्वको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, रहनसहन, सिर्जनात्मक प्रेरणा, प्रभाव, उसको सामाजिक, नैतिक, बौद्धिक र राजनैतिक अवस्थाको चित्रण समेत अन्तर्वार्तामा समावेश हुने भएकाले यो साहित्यिक विधाका रूपमा

स्थापित हुन पुगेको स्पष्ट हुन्छ । विशेषगरी कुनै पनि क्षेत्रसँग सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्तिहरूसँग त्यस क्षेत्रका बारेमा खुलेर गरिने गहन अध्ययन र अन्तर्क्रिया नै अन्तर्वार्ता हो । जसले सम्बन्धित क्षेत्रका पाठकहरूका मनमा रहेको कौतूहलतालाई मेटाइदिने काम गर्दछ ।

२.४ अन्तर्वार्ताको परिभाषा

अन्तर्वार्ता के हो ? भनेर अन्तर्वार्तालाई व्याख्या, विश्लेषण र पहिचान गराउने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले यसलाई परिभाषित गर्ने काम गरेका छन् । अन्तर्वार्ताको लेखन तथा प्रकाशन हुन थालेपछि अन्तर्वार्तामा रहेका मूलभूत विशेषताहरूलाई आधार बनाएर अन्तर्वार्ताको परिभाषा गर्न थालिएको हो । खास गरी अन्तर्वार्तालाई व्यक्तिको मूल्याङ्कन, विशेषता, बौद्धिक तथा नैतिक स्तर, अनुसन्धानमा नयाँ तथ्यको खोजी जस्ता आधारमा परिभाषित गरेको पाइन्छ । अन्तर्वार्तालाई परिभाषित गर्ने क्रममा प्रमुख केही विद्वानहरूका परिभाषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

- औपचारिक विषयको विशेष पक्षमा विचारविमर्शका लागि व्यक्तिहरू आमुन्ने सामुन्ने भई जुट्नु नै अन्तर्वार्ता हो । (Oxford Advanced Learner's Dictionary)

- कुनै पदमा योग्य व्यक्ति छान्नका निम्ति सम्बन्धित अधिकारी तथा विशेषज्ञहरूद्वारा उम्मेद्वारहरूलाई प्रश्न सोधेर तिनबाट उत्तर प्राप्त गरिने कार्य वा यस्तो कुराकानी नै अन्तर्वार्ता हो ।

  -(नेपाली बृहत् शब्दकोश)

- अन्तर्वार्ता यस्तो क्रमबद्ध विधि हो जसद्वारा एक व्यक्ति कल्पनाद्वारा अपेक्षाकृत अञ्जान मानिसको जीवनमा प्रवेश गर्छ । अन्तर्वार्ता प्रश्नकर्ता र उत्तरदाता बीचको साधारण कुराकानी मात्र होइन, यो हाउभाउ, दृष्टि, चेहराको अभिव्यक्ति र सूक्ष्म भावनाको झलक पनि हो ।

  -PV Young, Scientific Social Survey and Research

- अन्तर्वार्ता कथेतर गद्यवर्गको त्यो विधा हो, जसमा कुनै व्यक्तिविशेष र एक सजग प्रश्नकर्ता आमुन्ने सामुन्ने होऊन् । उनका प्रश्नोत्तरहरूका माध्यमबाट व्यक्ति-विशेषको साहित्यिक सांस्कृतिक आदि मान्यताहरू, जीवनजगत् अर्थात व्यक्तित्व

कृतित्वको उद्घाटन हुन्छ । उनका चरित्र र अवधारणाहरू अगाडि आउँछन् । त्यस व्यक्तिका अन्तर्मनको प्रकट-अप्रकट कुनाहरूको झाँकी देख्न सकिन्छ ।

-हरिमोहन, साहित्यिक विद्याएँ : पुनर्विचार

- कुराकानी वा अन्तर्वार्ता वस्तुगत साहित्यको एक त्यस्तो अलग र स्वयंमा महत्त्वपूर्ण विधा हो, जसमा आख्यान साहित्य र निबन्ध साहित्यको धर्म र मर्मसित व्यक्ति जीवनका यथार्थ सत्यको कलात्मक संश्लेषण भएको हुन्छ ।

-माधवलाल कर्माचार्य, **कुरा कुराकानीको सन्दर्भ साहित्यको** कुराकानी लेखक कुमारबहादुर जोशी

- राजनीति, धर्म, दर्शन, समाजसेवा, साहित्य, कला, विज्ञानप्रभृत्ति कुनै विषयका कर्मठ व्यक्तिहरू हुन्छन्, जसका बारेमा विभिन्न कुरा लेखकले प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट स्वयम् नायकबाटै प्राप्त गरेका जानकारी र ती जानकारीमा केन्द्रित भएर नायकप्रति अनुभव गरेका आफ्नो धारणा र नायकबाट आफूमा परेका प्रभाव प्रवृत्ति कुराहरू समेतको अधारमा वार्तालाप शैलीमा अन्तर्वार्ता वा भेटवार्तामा चित्रण गरिएको हुन्छ, अन्तर्वार्ताले प्राप्त गरेको रूढ अर्थ पनि यही हो ।

भिक्टर प्रधान, नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना

- अन्तर्वार्ता विचारको आदानप्रदान गर्ने अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया हो ।

-खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल

उल्लिखित परिभाषाहरूबाहेक अन्तर्वार्ताका बारेमा अन्य धेरै विद्वानहरूले पनि आ-आफ्नो धारणा अनुरूप विभिन्न किसिमले परिभाषित गरेको पाइन्छ । तर पनि ती सबै अन्तर्वार्ताका परिभाषाहरूमा प्रायः एउटै कुरा दोहोरिएको हुनाले यहाँ प्रतिनिधि परिभाषाहरूलाई मात्र उल्लेख गरिएको हो । माथि प्रस्तुत गरिएका अन्तर्वार्ताहरूले कुनै पनि सामान्य व्यक्तिसँगको कुराकानी नभएर औपचारिक रूपमा विशिष्ट व्यक्तिहरूसँग सामूहिक रूपमा गरिने कुराकानी, अन्तर्वार्तानायकको विचार, भावना, जीवनजगत प्रतिको दृष्टिकोण, रहनसहन, व्यक्तित्व, कृतित्व र कार्यशैली आदिको ज्ञान, शारीरिक हाउभाउको ज्ञान, कम्तिमा एक प्रश्नकर्ता र एक उत्तरदाताको सहभागितामा साझा प्रयासबाट हुने साझा रचनाका बारेमा चिनाएका छन् । माथिका परिभाषाहरूले साहित्यिक दृष्टिले भन्दा

अनुसन्धान तथा रोजगारीको लागि सम्पन्न गरिने मूल्याङ्कन, मापदण्डका रूपमा अन्तर्वार्तालाई चिनाएका छन् । अन्तर्वार्तामा विशिष्ट व्यक्तिका विचार धारणा जीवनशैली र भावी दृष्टिकोण समेत प्रकटीकरण गरिने हुनाले यसमा कलात्मकता, सिर्जनात्मकता, सौन्दर्य, परिवेश चित्रण आदिको पनि समावेश गरिएको हुन्छ । त्यसैले साहित्यिक अन्तर्वार्ताको सन्दर्भमा अन्तर्वार्ताकारले आफूले प्राप्त गरेका उत्तरहरूलाई कलात्मकताले भरिपूर्ण गराएर सिर्जनशील शैलीमा कथानकले युक्त परिवेशको चित्रण गर्दै व्यक्तित्वको सर्वपक्षीय ज्ञान गराउन प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट पाठकसामू प्रस्तुत गरिएको रचना नै साहित्यिक अन्तर्वार्ता हो । जसले साहित्यको नविन गद्यविधाका रूपमा आफूलाई स्थापित गराएर गतिशील रूपमा अगाडि बढिराखेको छ । यो अन्तर्क्रियात्मक हुन्छ र यसको प्रस्तुति प्रश्नोत्तरात्मक एवम् निबन्धात्मक शैलीमा गरिएको हुन्छ ।

२.५ अन्तर्वार्ताका आधारभूत तत्वहरू

अन्तर्वार्तालाई निश्चित स्वरूप प्रदान गर्ने आवश्यक घटकहरू नै अन्तार्वार्ताका आधारभूत तत्त्वहरू हुन् । हरिमोहन (सन् २००५:२९०) ले अन्तरर्वार्ताका आधारभुत तत्त्वहरूका वारेमा चर्चा गारेका छन् सोही अनुरूप यस शोधपत्रमा पनि ती आधारभुत तत्त्वहरूका वारेमा चर्चा गरिएको छ । ती निम्नानुसार छन् :

१. संवाद

२. व्यक्तित्व

३. तटस्थता

४. परिवेश

५. दृष्टिकोण

६. प्रस्तुति शैली

२.५.१ संवाद

संवाद अन्तर्वार्ताको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । संवादकै माध्यमबाट अन्तर्वार्ताले आफ्नो स्वरूप निर्माण गरेको हुन्छ । संवादका लागि आवश्यक सामग्री प्रश्न हो र यसकै आधारमा संवाद कस्तो किसिमको हुन्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । अन्तर्वार्तामा प्रश्नहरूको निर्माण सत्यतथ्यमा आधारित सटिक उत्तर प्राप्तिका लागि निर्माण गरिन्छ ।

प्रश्नहरू निर्देशित र अनिर्देशित गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । निर्देशित प्रश्नावली बन्द, खुला र मिश्रित गरी थप तीन भागमा विभाजन गरिएको हुन्छ । बन्द प्रश्नावली वस्तुपरक हुन्छ । खुला प्रश्नावलीमा विचार, धारणा र दृष्टिकोणलाई खुला रूपमा व्यक्त गर्ने संवाद स्वतन्त्रता दिइएको हुन्छ । मिश्रित प्रश्नावलीमा बन्द र खुला दुवैको मिश्रण गरिएको हुन्छ । अन्तर्वार्तामा निर्देशित प्रश्नहरूको तुलनामा अनिर्देशित प्रश्नहरू केही लचिलो र संवादलाई प्रभावकारी र कलात्मक बनाउनका लागि सहयोगी हुन्छन् । यसमा प्रश्नकर्ताले प्रसङ्गअनुरूप वार्तालाप भइरहेकै अवस्थामा पनि प्रश्नहरूको निर्माण गर्न सक्दछ । जसले वार्तानायकका सूक्ष्मातिसुक्ष्म कुराहरूलाई पनि खोतलेर बाहिर ल्याइदिएको हुन्छ र संवादलाई बढी प्रभावकारी बनाउँछ ।

अन्तर्वार्ता सञ्चालनका निमित्त प्रश्नोत्तर विधि नै अपनाउनुपर्ने हुनाले संवाद विना प्रश्नकर्ताले प्रश्न सोध्न र उत्तरदाताले उत्तर दिन प्रायः असम्भव भएकाले संवाद अन्तर्वार्ताको आधारभूत तत्त्व हो । संवादलाई उपयोगी र प्रभावकारी बनाउन प्रश्नकर्ता र उत्तरदाता दुवैको सहभागिता आवश्यक हुन्छ । प्रश्नकर्ताले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिलाई कुशलतापूर्वक प्रश्नहरू सोध्दै जान्छ र त्यसको सामना उत्तरदाताले कसरी गरिराखेको छ भन्ने कुरामा अन्तर्वार्तामा संवाद कस्तो रूपमा रहेको छ भन्ने अनुमान हुन्छ । अन्तर्वार्तामा दुई वा सो भन्दा धेरै व्यक्तिहरूको साक्षात्कार हुन्छ । त्यसैले साक्षात्कारलाई संवाद युद्ध पनि भनिन्छ (उप्रेती २०६७ : २५) । अन्तर्वार्तामा संवाद वस्तुगत र गहन दुई रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । वस्तुगत प्रश्नहरू हो वा होइन ठीक वा बेठीक के हुन्छ आदि कुरामा प्रश्नकर्ताले दिएका मौकाहरूमा उत्तरदाता साँगुरिएको हुन्छ । यसमा बन्द प्रश्नहरू रहन्छन् । गहन संवादमा उत्तरदाताको व्यक्तित्व र बौद्धिक चमत्कार देखाउने प्रशस्त स्थान रहन्छ । अन्तर्वार्तामा संवादले व्यापक कुराहरूलाई समेटेको हुन्छ । अन्तर्वार्तामा गरिने सम्पूर्ण जिज्ञासाहरूको पूर्ति संवादकै माध्यमबाट हुने भएकाले यो निरन्तर सिलसिलाबद्ध तथा पात्रानुकूल हुनु आवश्यक हुन्छ ।

२.५.२ व्यक्तित्व

व्यक्तित्व अन्तर्वार्ताको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यहाँ व्यक्तित्व भन्नाले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको विचार भावना जीवनप्रतिको दृष्टिकोण र उसको सामाजिक तथा नैतिक व्यक्तित्व के कस्तो छ भन्ने कुरालाई दर्शाउन खोजिएको हो । अन्तर्वार्ताको उद्देश्य अनुरूप

अन्तर्वार्तामा संलग्न व्यक्तिको व्यक्तित्व छ छैन भन्नेकुरा उसले प्रस्तुत गरेका विचार, वा धारणाबाट स्पष्ट हुने गर्दछ। अन्तर्वार्तामा विषय अनुरूपको व्यक्तिको छनोट हुन सकेन भने त्यस्ता व्यक्तिहरूसंग अन्तर्वार्ता लिनु र दिनुमा कुनै औचित्य रहँदैन । जस्तै साहित्यिक विषयको अन्तर्वार्तामा राजनैतिक व्यक्तित्वको उपस्थिति गराएर गरिने कुराकानीमा साहित्यिकता नआउन पनि सक्दछ । त्यसैले साहित्यिक विषयसँग सम्बन्धित अन्तर्वार्तामा साहित्यसँग आबद्ध रहेको व्यक्तिको छनोट गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसरी छनोट गरिएका व्यक्तिहरूको क्षमताको प्रदर्शन गर्नु नै त्यस पात्रको व्यक्तित्वको पहिचान हो। अन्तर्वार्तामा यो दुई किसिमले प्रकट भइरहेको हुन्छ।

(क) **बाह्य व्यक्तित्व/ नेकी वदी/शब्दचित्र**

(ख) **आन्तरिक व्यक्तित्व/बैद्धिक उच्चता**

पात्रमा देखिने बाह्य तथा आन्तरिक व्यक्तित्वका बारेमा यहाँ छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ।

(क) बाह्य व्यक्तित्व/ नेकी वदी/शब्दचित्र

अन्तर्वार्ता लिने र दिने दुवै व्यक्तिहरूको बाहिरी आवरण बाह्य व्यक्तित्वमा प्रकट भएको हुन्छ । जसलाई नेकी वदी अथवा शब्द चित्र पनि भन्ने गरिन्छ । विशेष गरी व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन गर्दा अन्तर्वार्ता लिने भन्दा अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको व्यक्तित्व महत्वपूर्ण रूपमा ख्याल गरिएको हुन्छ । यहाँ अन्तर्वार्ता लिने व्यक्तिको व्यक्तित्वको मूल्याङ्कन हुँदै नहुने भन्ने चाहिँ होइन। उसको मूल्याङ्कन गौण रूपमा गरिएको हुन्छ। यहाँ बाह्य व्यक्तित्व भन्नाले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको वेशभूषा देखि लिएर उसको रूपरङ्ग, शारीरिक संरचना, हाउभाउ, आनीबानी आदि कुरालाई प्रस्तुत गरिनु हो । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकका यी विशेषताहरूलाई अन्तर्वार्ता लिने क्रममा आदि, मध्य र अन्त्य जुन अवस्थामा पनि अंकित गरिरहेको हुन सक्दछ । लिखित अन्तर्वार्तामा भन्दा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्तामा व्यक्तिको बाह्य व्यक्तित्व स्पष्ट रूपमा झल्किरहेको हुन्छ।

(ख) आन्तरिक व्यक्तित्व/बैद्धिक उच्चता

अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिले देखाएको व्यवहार, उसले देखाएको दृढता, बोलीमा देखिने कम्पन आदि कुराहरूबाट अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकप्रति फरक धारणा बनाउन सक्ने भएको हुनाले अन्तर्वार्तालाई सामान्य व्यक्ति-व्यक्ति बीचको कुराकानी

भन्दा केही माथि राखेर हेर्ने गरिन्छ । अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको व्यक्तित्व, व्यवहारिकता, कार्यशैली, कृतित्वको प्रभाव आदिबाट प्रभावित भएर मात्र अन्तर्वार्ताका लागि ऊ सम्म पुगेको हुन्छ । जब वार्तानायक सम्म पुगिसके पछि अन्तर्वार्ताको क्रममा उसका चेहरामा देखापर्ने भाव, बोल्ने, हाँस्ने, मुस्कुराउने, रोकीने, झर्कने, गुनगुनाउने, कुराचपाउने, लुकाउने आदि कुराहरूका साथसाथै उसमा देखिने हीनता, कुण्ठा, पीडा, प्रसन्नता आदिको प्रस्तुति बाट वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व तथा बौद्धिक उच्चताको उद्घाटन गरिएको हुन्छ । जब अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकको भित्री मनसम्म पुगेर उसका अन्तरमनका कुराहरूलाई खोतलेर बाहिरसम्म ल्याइदिन्छ तब उसको आन्तरिक व्यक्तित्व पनि सँगसँगै प्रकट भइराखेको हुन्छ । आन्तरिक व्यक्तित्व तथा बौद्धिक उच्चताको प्रकटीकरणबाट नै त्यस व्यक्तिको ज्ञानको धरातल मापन गर्न सकिन्छ । बौद्धिक स्तर, ज्ञान, सीप क्षमता र विशिष्टताको पहिचान गर्न सकिन्छ । वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्वको उद्घाटन गर्नाका निमित्त वार्ताकारले वार्तानायकको मनोअध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ (उप्रेती २०६७ : २२) ।

२.५.३ तटस्थता

अन्तर्वाताकारले वार्तानायकसँग कुराकानीका सन्दर्भमा निष्पक्ष भएर प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । यो तत्व वार्तामा भन्दा निवार्तामा स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग वार्ता गर्ने क्रममा उसका धारणा, व्यवहार, बौद्धिकता, विशिष्टता, स्वभाव, कमि कमजोरी आदिका बारेमा पनि थाहा पाउँदछ । वार्तालाप पश्चात् वार्ताकारमा वार्तानायकप्रति कि त श्रद्धा जाग्छ कि त मोह भङ्ग हुन्छ या त घृर्णा नै उत्पन्न हुन्छ (उप्रेती २०६७:२६) । यसरी अन्तर्वार्ता लिने क्रममा भोगेका र महशुस गरेका घटनाहरूलाई पूर्वाग्रह विना वार्तानायकका राम्रा नराम्रा पक्षहरूलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्नु नै तटस्थता हो । अन्तर्वार्ता कसैलाई खुशी पार्न र माथि उचाल्न गरिने चाकडी होइन । त्यसैले नजिकका चिनेजानेका स्रष्टाहरूको गुणगान गाउने र आफूलााई मन परेन भन्दैमा त्यस्ता स्रष्टाहरूको बारेमा नानाभाति चर्चा परिचर्चा गरेर उसको व्यक्तित्व माथि नै प्रश्न चिन्ह खडा गरिदिने काम गर्नु अन्तर्वार्ताकारको नैतिकता र धर्म होइन । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग कुराकानी गर्ने क्रममा पूर्वाग्रह रहित भएर निडरतापूर्वक खुलेर कुराकानी गर्नु पनि तटस्थता हो । एउटै समय अथवा फरक-फरक समयमा वार्तानायकहरूसँग वार्तालाप गर्दा कसैलाई काखा र पाखा नगराइकन सम्वन्धित विषयमा यथार्थ कुराकानी गरेर प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । पूर्वाग्रहयुक्त प्रश्नहरू र दम्भ वा आत्मकेन्द्रीत उत्तरहरू

भयो भने अन्तर्वार्ता अरूचिपूर्ण हुने र साहित्यिक मूल्य पनि न्यून हुने भएकाले अन्तर्वार्तामा वार्ताकार र वार्तानायक दुवै तटस्थ देखिनु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले तटस्थता पनि अन्तर्वार्ताको महत्वपूर्ण तत्वहरू मध्येको एक हो ।

२.५.४ परिवेश

परिवेश भन्नाले स्थान, समय, वातावरण आदि बुझिन्छ । अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकका बीचमा कुराकानी भइरहेको स्थान समय र वातावरणको चित्रण गरेर वार्तालाई अगाडि बढाउँदा अन्तर्वार्ता धेरै प्रभावकारी हुने हुनाले यसलाई पनि अन्तर्वार्ताका प्रमुख तत्वहरू भित्र समेट्न सकिन्छ । वार्तामा भन्दा निवार्तामा परिवेशको स्पष्ट चित्रण गरिएको हुन्छ । । परिवेशको चित्रणले अन्तर्वार्तालाई बढी भन्दा बढी विश्वसनीयताको निकट पुऱ्याउँछ भने पाठकले पनि आफूलाई वार्ताकार र वार्तानायकले सात्क्षात्कार गरेकै स्थान र समयमा पुगेको कल्पना गर्न सक्दछ । अन्तर्वार्ता कुन समयमा के का लागि कुन ठाउँमा लिइएको हो भन्ने कुराको समेत परिवेश चित्रणले पाठकलाई बोध गराउँदछ । परिवेश चित्रणले गर्दा वार्तामा रोचकता र कलात्मकताको वृद्धि हुने हुनाले अन्तर्वार्तामा यसको महत्व उल्लेख्य रहन्छ । परिवेश चित्रणका लागि वार्ताकारले वर्णनात्मक तथा चित्रात्मक शैलीको उपयोग गर्न सक्दछ ।

२.५.५ दृष्टिकोण

कुनै पनि विषयवस्तुको मूल्याङ्कनको आधार वा त्यसप्रतिको अवधारणा नै दृष्टिकोण हो । यो सबैमा समान हुन्छ भन्ने हुदैन । एउटै विषयवस्तुप्रति फरक-फरक व्यक्तिहरूका अवधारणा बेग्लाबेग्लै हुन सक्दछन् । अन्तर्वार्तामा पनि अन्तर्वार्तानायकको अन्तर्वार्ताकार प्रति र अन्तर्वार्ताकारको अन्तर्वार्तानायकप्रति फरक फरक दृष्टिकोण हुन सक्दछन् । यी दुवैका एक-अर्काप्रतिको हेराइ नै दृष्टिकोण हो । अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले मूल रूपमा अन्तर्वार्तानायकका विचार र अन्तर दृष्टिकोणलाई पाठक तथा दर्शक सामू राख्न चाहन्छ र उसका विचारको प्रकटीकरण गराउन तर्फ बढी केन्द्रित रहन्छ । कतिपय अवस्थामा भने अन्तर्वार्ताकार स्वयम्ले वार्तानायक प्रतिको दृष्टिकोण समेत अगाडि सार्दछ (उपाध्याय, २०६६, २१)। अन्तर्वार्ताको पठन पश्चात् पाठकले वार्ताकार र वार्तानायक दुवैको व्यवहार, स्वभाव, तार्किकता, दूर्बलता आदिको मूल्याङ्कन गरी छुट्टाछुट्टै धारणा बनाउँदछ । यस क्रममा वार्ताकार र वार्तानायक प्रति पाठकको श्रद्धा उत्पन्न हुने मोहभङ्ग अथवा घृणा नै उत्पन्न हुने

स्थितिको पनि सिर्जना हुन्छ । तर यो अन्तर्वार्तामा अभिव्यक्त हुन सक्दैन । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँगको भेटहुनु पूर्व र भेट भइसकेपछिको अवस्थामा तत्काल आफ्नो धारणालाई परिवर्तन गर्न सक्दछ । भेट पश्चात् वार्ताकारले अनुभूत गरेको एकअर्का बीचको पृथकता पनि दृष्टिकोण हो । यसरी अन्तर्वार्तामा वार्ताकार र वार्तानायकका साथै यी दुवैलाई नजीकबाट हेरिरहेको पाठक तथा श्रोता बीचको सम्बन्धबाट उत्पन्न हुने भिन्न-भिन्न आवधारणा नै दृष्टिकोण हो भन्न सकिन्छ । अन्तर्वार्ताका तत्वहरूमध्ये यसको विशेष महत्व रहन्छ ।

२.५.६ प्रस्तुति शैली

प्रस्तुति शैली भन्नाले अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकले संवादका क्रममा भाषालाई प्रयोग गर्ने तरिका हो । भाषा सञ्चारको साधन हो । यसले एक व्यक्तिको विचारलाई अर्को व्यक्तिसम्म सम्प्रेषण गर्ने काम गर्दछ । शैली भनेको भाषा प्रयोग कर्ताले भाषालाई प्रस्तुत गर्ने तरिका हो । अन्तर्वार्तामा वार्ताकार र वार्तानायक दुवैले प्रयोग गरेको भाषाको प्रस्तुत गर्ने तौरतरिका नै प्रस्तुति शैली हो । यो पनि अन्तर्वार्ताका लागि महत्वपूर्ण सामग्री हो । अन्तर्वार्तामा दुई किसिमको प्रस्तुति शैलीको प्रयोग भएको हुन्छ । प्रश्नकर्ताले प्रयोग गर्ने शैली र उत्तरदाताले प्रयोग गर्ने शैली । यी दुवै किसिमका शैलीमा उनीहरूको नीजत्व प्रकट भएको हुन्छ । अन्तर्वार्तामा भाषाको प्रयोग वस्तुपरक र औपचारिक रूपमा भएको हुन्छ भने निवार्तामा भने भाषाको प्रयोग विश्लेषणात्मक, भावात्मक, विवरणात्मक तथा वर्णनात्मक शैलीमा गरिएको हुन्छ । प्रस्तुति शैलीले अन्तर्वार्तामा कलात्मकता तथा नवीनताको सिर्जना गरिदिएको हुन्छ । जति राम्रो प्रस्तुति अन्तर्वार्तामा गर्न सकिन्छ अन्तर्वार्ता त्यति नै मूल्यवान हुन पुग्दछ ।

२.६ अन्तर्वार्ताको संरचना

अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेका कुराकानीलाई प्रस्तुत गर्दा अन्तर्वार्ताले लिने स्वरूप नै अन्तर्वार्ताको संरचना हो । यसको संरचना बाह्य आन्तरिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । बाह्य संरचनामा अन्तर्वार्ताको परिवेश तथा यसले ओगटेको पृष्ठभूमि पर्दछ भने आन्तरिक संरचनाले आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासलाई बुझाउँछ । आदि, मध्य र अन्त्यलाई हरिमोहन (सन् २००५: २९४) ले परिचय, (Intro), शरीर (body) र अन्त्य (Ending) को नाम दिएका छन् । सामान्यतया अन्तर्वार्ताको बाह्य

संरचना मध्यम खालको हुन्छ । प्रश्न र उत्तरको सोझो सम्बन्धमा अन्तर्निहित हुँदा अन्तर्वार्ता ज्यादै औपचारिक र वस्तुपरक हुन्छ । अन्तर्वार्तालाई समालोचकीय तथा निबन्धात्मक स्वरूपमा समेत प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यस क्रममा विवरण, विश्लेषण र सस्मरणको शैलीलाई समेत अन्तर्वार्ताको प्रस्तुतिको आधार बनाउन सकिन्छ (उपाध्याय, २०६६:१४) । अन्तर्वार्ताको आन्तरिक संरचनामा अन्तर्वार्ताको विषयवस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्यको सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ अन्तर्वार्ताको आदि वा परिचय खण्ड अन्तर्गत वार्तानायकको सङ्क्षिप्त चिनारी नमस्कारादि कुरा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसमा अन्तर्वार्ताकारले पूर्व सन्दर्भ वार्ताको अवस्था विषयवस्तुको जानकारी अन्तर्वार्ताको समय सन्दर्भ आदिका बारेमा जानकारी गराउँछ । अन्तर्वार्ताको मध्य अथवा शरीर भागमा अन्तर्वार्ताको मुख्य उद्देश्य वार्तानायकको जीवन दृष्टि, विचार, भावना, जीवनशैली, अन्तर्वार्ताको विषयवस्तु प्रति वार्तानायकको धारणा, समाजप्रतिको दृष्टिकोण जीवनदर्शन आदि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस खण्डमा अन्तर्वार्ताकारको स्वभाव, विशिष्टता, बौद्धिकता, वार्तानायकप्रतिको लचकताका साथै वार्तानायकसँग कुरा थुत्न सक्ने, अन्तर्वार्तालाई उद्देश्यमा केन्द्रित गर्न सक्ने आदि विशिष्ट क्षमताहरू पनि देख्न सकिन्छ । अन्त्य खण्डको तुलनामा यो खण्ड निकै रोचक र लामो पनि हुन्छ । अन्तर्वार्ताको मूल लक्ष्य तथा उद्देश्यको खोजी गरिएको हुन्छ । यस खण्डलाई अन्तर्वार्ताको महत्त्वपूर्ण खण्डका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वार्ताको सन्दर्भलाई बिट मार्दै समाधानको अवसर तर्फ लैजानु अन्तर्वार्ताको अन्त्य खण्ड हो । वार्ताकारलाई भन्न मन लागेका कुराहरू भन्न दिने, धन्यवाद तथा नमस्कारको आदानप्रदान गर्दै वार्तालाई समापन गर्ने काम यसमा गरिन्छ । समय र परिस्थितिको ख्याल राख्दै अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्ताको मध्यभाग बाट नै कुराकानीलाई विस्तारै समापनको संकेत निर्देशन समेत अन्तर्वार्ताका क्रममा गरेको हुन्छ । वार्तालाई अवरोहतर्फ लैजादै संवादको औपचारिकतालाई समापन तर्फ निर्देशित गर्नु अन्तर्वार्ताको अन्त्य भाग हो । यस खण्डमा वार्तानायकका सल्लाह, सुझाव प्रेरणा आदि विभिन्न जीवन दर्शन सम्बन्धी कुराहरू अन्तर्वार्ताकारले प्राप्त गर्दछ । यसरी लामो छोटो जे जस्तो भए पनि आदि, मध्य र अन्त्यको संगठनात्मक स्वरूपमा नै अन्तर्वार्ताकारले आफ्नो संरचना निर्धारण गर्दछ ।

२.७ अन्तर्वार्ताको वर्गीकरण

अन्तर्वार्तालाई वर्गीकरण गर्नका लागि ठोसआधार प्राप्त नभएता पनि प्रविधि र प्रस्तुतिलाई आधार बनाएर अन्तर्वार्ताको वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रविधि र प्रस्तुतिलाई आधार बनाएर अन्तर्वार्तालाई क्रमश निर्देशित र अनिर्देशित तथा प्रत्यक्ष, पत्रात्मक र विद्युतीय अन्तर्वार्तामा विभाजन गरेको पाइन्छ । अन्तर्वार्ताका प्रकारहरू के कति छन् भन्ने कुरा अन्तर्वार्तालाई के कति आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ त्यसैमा निर्भर रहने गर्दछ । यहाँ अन्तर्वार्ताका प्रकारहरू निर्धारण गर्नका लागि केही वर्गीकरणका आधारहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तर्वार्ताको वर्गीकरण गर्ने क्रममा प्रविधि, सहभागी, समय, लक्ष्य, कार्य र प्रस्तुति शैलीलाई मुख्य आधार मानिएको छ उपर्युक्त आधारमा रहेर चर्चा गर्दा अन्तर्वार्ताको वर्गीकरणलाई निम्नानुसार देखाइएको छ ।

२.७.१ प्रस्तुति शैलीका आधारमा

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेको कुराकानीलाई प्रस्तुत गर्ने तरिकालाई प्रस्तुति शैली भनिन्छ । कुनै पनि विशिष्ट व्यक्तिसँग गरिएको कुराकानीलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रकाशन गर्ने तथा अन्तर्वार्ताकारका मनमा लागेका विचार धारणालाई पनि समावेश गरेर प्रस्तुत गर्ने आधारमा वार्ता र निवार्ता गरि अन्तर्वार्तालाई दुई प्रकारमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) वार्ता

वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेको वार्तालापलाई जस्ताको तस्तै प्रश्नोत्तरको शैलीमा प्रस्तुत गरिएको रचना नै वार्ता हो (उप्रेती २०६७:३८) यसमा अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकको प्रत्यक्ष साक्षात्कारलाई बढी महत्त्व दिइएको हुन्छ । प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र अर्धप्रत्यक्ष गरी तीनै किसिमका भेटघाटद्वारा पनि वार्तालाप गर्न सकिन्छ । कतिपय सन्दर्भमा लिखित प्रश्नहरूद्वारा पनि वार्ता सम्पन्न गरिन्छ । यस्तो अन्तर्वार्ता ज्यादै औपचारिक र वस्तुपरक किसिमको हुन्छ । प्रश्नकर्ताले यस्तो अन्तर्वार्तामा उत्तरदाताको दृष्टिकोण, हाउभाउ र विचारलाई अनुभव गरे तापनि प्रश्नोत्तर विधि र प्रश्नको निश्चित ढाँचामा अन्तर्वार्ता सम्पन्न गर्नुपर्ने हुँदा ती कुरालाई अभिव्यक्त गर्न सक्दैन । तसर्थ यो बढी शोधपरक, औपचारिक र नियन्त्रित हुन जान्छ । यस्तो किसिमको अन्तर्वार्तामा वार्ताकारको वैयक्तिक अनुभूति प्रकट हुन सक्दैन । अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक निश्चित किसिमका प्रश्न र उत्तरहरूको सीमामा बाँधिएर रहने हुनाले स्वतन्त्रताको अनुभूति यसमा प्रस्तुत हुन सक्दैन

(उपाध्याय २०६६:२३) । तसर्थ साहित्यिक र कलात्मक सौन्दर्यका दृष्टिले वार्ता कमजोर हुन्छ । देवेन्द्रप्रताप शाहको **केही साहित्यकारहरूसित** (२०५८), सीताराम कोइरालाको **संवादमा स्रष्टाहरू** (२०६४) आदि वार्ताका दृष्टान्त छन् । वार्तामा वार्तानायकको दृष्टिकोण, अनुभव र जीवनदृष्टि केही मात्रामा प्रकटीकरण भए पनि अन्तर्वार्ताकारको अनुभव र विचारले स्थान पाउन सक्दैन । यसमा संवाद तत्त्वको प्रधानता रहन्छ ।

(ख) निवार्ता

दुई भिन्न-भिन्न विधाको मिश्रणबाट निर्माण भएको अन्तर्वार्ताको नवीन शैली निवार्ता हो (उपाध्याय २०६६ :२३) । निबन्धको 'नि' उपसर्ग र अन्तर्वार्ताको 'वार्ता' अश संयोजन गरिएको रूप नै निवार्ता हो । विपरित विधाहरूलाई संयोजन गरी नवीन सौन्दर्यको खोजी निवार्तामा गरिन्छ । "अन्तर्वार्तामा निबन्धको आत्मपरकता, रेखाचित्रको बिम्बात्मकता, सस्मरणको अतिमोह, रूपकीय आलेखको नाटकीकरण, पात्रको वर्णनात्मकता, दैनिकीको विवरणात्मकता, सम्पादकीयको विश्लेषणात्मकता, भूमिकाको साङ्केतिकता प्राक्कथनको सहानुभूति मुलक मूल्याङ्कन, नियात्राको अनुभवात्मकता, अन्तर्वार्ताको संवादात्मक यथार्थ र वस्तुपरकता समालोचनाको मूल्यनिर्णयलाई समेटिएको हुन्छ" (भट्टराई २०६४:६३) । निवार्तामा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग प्रत्यक्ष रूपमा भेटघाट र कुराकानी गरिसकेपछि त्यसलाई कलात्मकताले भरिपूर्ण गराएर निबन्धात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यसमा वार्तानायकको भन्दा अन्तर्वार्ताकारको कला, कल्पना शक्ति र प्रतिभाले विशेष स्थान पाएको हुन्छ । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकका शारीरिक हाउभाउ तथा विचार, भावना र दृष्टिकोणलाई आत्मपरकशैलीमा कलात्मक सौन्दर्यताले भरिपूर्ण बनाएर प्रस्तुत गरेको हुन्छ । साहित्यिक दृष्टिकोणले वार्ताका तुलनामा निवार्ता बढी प्रभावकारी, सौन्दर्यपूर्ण र विशिष्ट हुन्छ । अन्तर्वार्ताका सन्दर्भमा निवार्ताको प्रथम नमूना २०१० सालमा प्रगति पत्रिकाको वर्ष १, अङ्क ३, पृष्ठ १५५-१६९ को 'परिचय' स्तम्भमा प्रकाशित शंकर लामिछानेको 'नेपालका महाकविसँग भेट' शीर्षकको रचना हो । तर निवार्ता शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग भने नेत्र एटमले आफ्नो निवार्तासङ्ग्रह **सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा** (२०६२) मा गरेका हुन् (उप्रेती २०६७: ३८०) । शंकर लामिछानेको **बिम्ब प्रतिबिम्ब** (२०२७) शरदराज गौतमको बगर बगरका शालिग्राम (२०३९) आदि निवार्ताका नमूना हुन् ।

२.७.२ प्रविधिका आधारमा

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकका विविध पक्षको अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न प्रश्नहरूको निर्माण गरेको हुन्छ । यसलाई अध्ययन पद्धति अथवा प्रविधि पनि भनिन्छ । यस आधारमा अन्तर्वार्तालाई निर्देशित र अनिर्देशित गरी दुई प्रकारमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । जसलाई निम्नानुसार सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

(क) निर्देशित अन्तर्वार्ता

पूर्वनिर्धारित प्रश्नहरू र स्तरीय प्रविधिमा आधारित अन्तर्वार्तालाई निर्देशित अन्तर्वार्ता भनिन्छ । यसलाई औपचारिक, नियन्त्रित परिचित अन्तर्वार्ता पनि भन्न सकिन्छ (लुइटेल, २०६६: ४०) । यसप्रकारको अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग के कस्ता प्रश्न सोध्ने प्रश्नहरू कुन ढाँचामा सोध्ने भन्ने कुराको पहिले नै निर्धारण गरेर प्रश्नहरूको निर्माण गरी वार्तानायकलाई अन्तर्वार्ता लिनु पूर्व नै जानकारी गराएको हुन्छ । यस्तो किसिमको अन्तर्वार्तामा पूर्वाग्रहको सम्भावना कम रहन्छ भने उत्तरदाताले पनि एउटै किसिमको जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । वार्ताकारलाई वार्तानायकले दिएका उत्तरहरू चित्त बुझ्दो नभए पनि स्वीकार गर्नु पर्ने बाध्यता रहन्छ । प्रश्नहरू दोहोऱ्याएर अथवा पुरक प्रश्न गर्ने सम्भावना यसमा रहँदैन । सूचनाहरू छिटो छरितो सङ्कलन गर्न र सामूहिक विचारमा एक रूपता ल्याउनका लागि यो विधि ज्यादै उपयोगी हुन्छ । मोहन दुवालको **मत अभिमत** खण्ड-१ (२०५०) **मनोभावना लेखिकाहरू** (२०५४) आदि निर्देशित अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

(ख) अनिर्देशित अन्तर्वार्ता

पूर्वतयारी नै नगरिकन लचिलोपाराले लिइने अन्तर्वार्ता अनिर्देशित अन्तर्वार्ता हो । यसमा प्रश्नहरूको निर्देशन गरिएको हुँदैन भने वार्तानायकले पनि आफ्नो मनमा लागेका कुराहरू स्वतन्त्र रूपमा अभिव्यक्त गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछ । यसमा प्रश्नहरूलाई तल माथि फेरबदल पनि गर्न सकिन्छ भने अन्तर्वार्ताकारले पनि आफूलाई चित्तबुझ्दो उत्तर नआए सम्म प्रश्नहरूलाई दोहोऱ्याइ-दोहोऱ्याइ सोध्ने तथा पुरक प्रश्न गर्ने अवसरलाई प्राप्त गर्दछ । अनियन्त्रित र अनौपचारिक ढङ्गले वार्ता अगाडि बढ्ने हुनाले यसलाई असंरचित अन्तर्वार्ता पनि भन्न सकन्छि (लुइटेल २०६६:४०) । वार्तानायकको मनोवैज्ञानिक धारणा, अनुभव, मूल्य र मान्यता बुझ्न तथा प्रशस्त सुचना सङ्कलन गर्नका लागि यस्तो अन्तर्वार्ता उपयोगी हुन्छ तर अन्तर्वार्ता लिने व्यक्ति भने निकै चलाख र सिपालु हुन आवश्यक हुन्छ । परशु प्रधानको

केही क्षण : केही अनुहार (२०३४), **केही अनुहारः केही** क्षण (२०५१) यस किसिमको अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

२.७.३ सम्पर्क समयका आधारमा

सम्पर्क समयका आधारमा अन्तर्वार्तालाई अल्पसम्पर्क, मध्यसम्पर्क र दीर्घसम्पर्क गरी तीन प्रकारमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग छोटो समयका लागि सम्पर्क गरी वार्ताका सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पन्न गर्ने अन्तर्वार्तालाई अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ता भनिन्छ । यस्तो अन्तर्वार्तामा निश्चित प्रश्नहरू सोधेर वार्तानायकले दिएको प्रतिक्रियालाई रेकर्ड वा टिपोट गरिन्छ । उत्तर प्राप्त गरिसकेपछि वार्तानायकसँग सोही प्रश्नहरूको लागि पुन सम्पर्क राखिदैन । ज्यादै छोटो समयमा वार्ता सम्पन्न गरिने हुनाले यसलाई अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ता भनिएको हो । विजयराज आचार्यको चौध चम्किला कोपिला (२०६०) सं. रेमश शुभेच्छुको **एक व्यक्ति अनेक वार्ता** (२०६०) आदि अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

(ख) मध्यसम्पर्क अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग लामो समय सम्म वार्तालाप गरेर वा दुई तीन पटक सम्म पनि भेट गरी लिइने अन्तर्वार्ता मध्यसम्पर्क अन्तर्वार्ता हो । यस्तो किसिमको अन्तर्वार्ता अनौपचारिक र विषयवस्तु बाहिरका गफ पनि गर्न सकिने किसिमको हुन्छ । पटक पटकको भेटघाटका कारण वार्ताकार र वार्तानायक बीचको घनिष्टता पनि बढ्न जान्छ । यसमा अन्तर्वार्ताकारले आफ्नो जिज्ञासाहरू राख्ने र चित्त नबुझेमा पूरक प्रश्न गर्ने अवसर पनि प्राप्त गर्दछ । कैलाश भण्डारीको **युगकवि सिद्धिचरणसँग दिन, साँझ, रात र विहान** (२०२८) नेत्र एटमको **सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा** (२०६२) मध्यसम्पर्क अन्तर्वार्ताका नमूना हुन् ।

(ग) दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग पटक पटक सम्पर्क कायम गरी अन्तर्वार्ताको सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पन्न गर्दछ भने यस्तो अन्तर्वार्तालाई दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ता भनिन्छ । यस्तो अन्तर्वार्तामा वार्तानायकसँगको सम्पर्क समय ज्यादै लामो हुन्छ र घनिष्टता पनि बढ्दछ ।

विषयवस्तुको गहिराई सम्म पुग्न सकिने हुनाले वार्तानायकका विचार धारणा र दृष्टिकोण बोध गर्नका लागि दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ता निकै सजिलो र राम्रो मानिन्छ । बेञ्जु/मञ्जुको **हाम्रो सवाल दाइदाइको जवाफ** (२०५०), **गोविन्द टण्डनको साईबाबासँग सात्क्षात्कार** (२०६१) दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

२.७.४ कार्यका आधारमा

कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न पनि अन्तर्वार्ता लिने गरिन्छ । कुनै कामको निश्चित उद्देश्यको प्राप्त गर्न लिइने अन्तर्वार्तालाई आधार मान्दा अन्तर्वार्तालाई कार्यका आधारमा अनुसन्धान, निदानात्मक वा पहिचान, उपचारात्मक र सञ्चार गरी चार भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ (उपाध्याय, २०६६:२८)

(क) अनुसन्धान अन्तर्वार्ता

अनुसन्धानको विषयवस्तुका सामग्री पहिचान, समस्याको पूर्ण तथा विस्तृत खोजी गर्न अन्तर्वार्ताको माध्यमलाई आत्मसात गर्नु नै अनुसन्धान अन्तर्वार्ता हो । यसमा समस्याको समाधानका लागि कारण र तथ्यहरूको खोजी गरिन्छ । यस अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट अनुसन्धान कर्ताले सामग्रीको सूचना सङ्कलन गर्दछ । अनुसन्धान अन्तर्वार्ता विशेष गरी समस्यामा केन्द्रित रहन्छ । यस्तो अन्तर्वार्तामा विषयवस्तुको मुख्य उद्देश्यको खोजी गरिएको हुन्छ । अध्ययनको व्यापकता अनुसन्धान अन्तर्वार्तामा रहने गर्दछ । अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्ता लिने क्रममा आफूले रोजेको कार्यक्षेत्र सम्बन्धी सम्पूर्ण कुराको सामान्य कुराको पनि अध्ययन गरेको हुनुपर्दछ । यथार्थ र वस्तुनिष्ठ कुराहरूको खोजी अनुसन्धान अन्तर्वार्तामा गरिन्छ ।

(ख) निदानात्मक वा पहिचान अन्तर्वार्ता

समस्याको पहिचान र निराकरणका लागि लिइने अन्तर्वार्ता निदानात्मक वा पहिचान अन्तर्वार्ता हो । यसमा वार्तानायकको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र पक्ष तथा उसको अचेतन मनभित्र लुकेर बसेका चाहना र अतृप्तिलाई खोतल्ने प्रयास गरिन्छ । विषयवस्तुका कमि कमजोरीहरूलाई पत्ता लगाउन यस्तो अन्तर्वार्ता लिने गरिन्छ । समस्याको कारण पत्ता लगाइसकेपछि त्यसको समाधानका लागि उपायहरूको खोजी गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य रहन्छ । शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि यस्तो अन्तर्वार्ता ज्यादै महत्वपूर्ण र सहयोगी हुन्छ ।

(ग) उपचारात्मक अन्तर्वार्ता

समस्याको पहिचान गरिसकेपछि त्यसको समाधानका लागि लिइने अन्तर्वार्तालाई उपचारात्मक अन्तर्वार्ता भनिन्छ (उपाध्याय, २०६६: २८) । निदानात्मक अन्तर्वार्तामा समस्याको पहिचान मात्र गरिएको हुन्छ भने यसमा समस्याको समाधान कसरी गर्ने भन्ने उद्देश्य रहन्छ । यस्तो अन्तर्वार्ता मनोविज्ञानको निकट रहन्छ । मनोवैज्ञानिकहरू वार्ताका माध्यमबाट मनोरोगीहरूका समस्याको पहिचान गरी उपचारलाई अगाडि बढाउँछन् त्यस्तै साहित्यका सन्दर्भमा साहित्यकार र साहित्यिक कृतिको भित्री कमि कमजोरी खोतलेर वार्ताका माध्यमबाट त्यसको समाधान तथा न्यूनिकरण गर्नु उपचारात्मक अन्तर्वार्ता को मुख्य उद्देश्य रहन्छ । जसले गर्दा स्वच्छ र सबल कृति पाठक सामु प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

(घ) सञ्चार अन्तर्वार्ता

सञ्चार माध्यमहरूले श्रव्य र दृश्य माध्यमबाट प्रसारण सामग्रीका लागि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा लिने अन्तर्वार्ता सञ्चार अन्तर्वार्ता हो । यो ज्यादै औपचारिक र समय सान्दर्भिक हुन्छ । रेडियोमा प्रसारित अन्तर्वार्ताहरू श्रव्यात्मक, टेलिभिजनमा प्रसारित अन्तर्वार्ताहरू श्रव्य/दृश्यात्मक र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रसारित अन्तर्वार्ताहरू दृश्यात्मक मात्र हुने भएकाले यसमा श्रोता, दर्शक तथा पाठकले आफ्नो दृष्टिकोण, सजिलै निर्माण गर्न सक्दछ । यो नाटकीय तथा वर्णनात्मक स्वरूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस्तो अन्तर्वार्तामा आवश्यकता अनुरूप ध्वनि प्रकाशन र सङ्गीतको व्यवस्था पनि मिलाउन सकिन्छ । सञ्चारमाध्यमहरूको बढ्दो विकासक्रम सँगसँगै सञ्चार अन्तर्वार्ताले पनि लोकप्रियता प्राप्त गर्दै गइराखेको छ । जनस्तरमा चेतनाको वृद्धि गर्नका लागि सञ्चार अन्तर्वार्ता महत्वपूर्ण र उपयोगीमूलक बन्दै गइराखेको छ । सञ्चार माध्यमबाट प्रसारित र प्रकाशित अन्तर्वार्ताहरू नै यसका दृष्टान्त हुन् ।

२.७.५ सहभागी सङ्ख्याका आधारमा

अन्तर्वार्ता सम्पन्न गर्नका लागि प्रश्नकर्ता र उत्तरदाताको आवश्यकता पर्दछ । यिनीहरूको उपस्थितिलाई नै अन्तर्वार्तामा सहभागी भनिन्छ । यो उपस्थिति व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा हुने गर्दछ । त्यसैले सहभागी सङ्ख्याका आधारमा अन्तर्वार्तालाई व्यक्तिगत र सामूहिक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता

एकजना अन्तर्वार्ताकार र एकजना वार्तानायक मात्र रहेर सम्पन्न गरिने अन्तर्वार्ता व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता हो । यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष औपचारिक वा अनौपचारिक दुवै किसिमको हुन सक्दछ (उपाध्याय, २०६६:३०) । अन्तर्वार्तामा एक एक जनाको मात्र सहभागिता रहने हुनाले यसलाई व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष अन्तर्वार्तामा वार्तानायकका मौखिक उत्तरहरू सँगै उसको शारीरिक हाउभाउलाई पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ भने अप्रत्यक्ष अन्तर्वार्तामा विषय वार्तानायकका विचार, रूचि र भावनालाई मात्र प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस्तो अन्तर्वार्तामा विषयवस्तुको गहिराई सम्म पुग्न सजिलो हुन्छ । एकएक जनासँग समय लिएर वार्ता सम्पन्न गर्नुपर्ने हुनाले व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता एकपक्षीय र खर्चिलो हुन जान्छ । वार्तानायकको विचार, दृष्टिकोण, व्यक्तित्व बुझ्नका लागि यस्तो अन्तर्वार्ता ज्यादै उपयोगी मूलक हुन्छ भने अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकबीचको घनिष्टता पनि बढ्ने देखिन्छ । वार्तानायकले आत्मकेन्द्रित भएर जवाफ दिन सक्ने हुँदा काल्पनिकता बढी आउन सक्ने र अन्तर्वार्ताकार वार्तानायकबाट धेरै प्रभावित भई तटस्थ रहने अवस्थाको सिर्जना हुने सम्भावना पनि यसमा हुन सक्दछ । आनन्ददेव भट्टको **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९), कृष्णप्रसाद पराजुलीको **चिन्तनका बिम्बभित्र कृष्णप्रसाद पराजुली** (२०५७) आदि व्यक्तिगत अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

(ख) सामूहिक अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ताकारले एउटै समय, स्थान र परिवेशमा धेरैजना विशिष्ट व्यक्तिहरूलाई जमघट गराएर ती सबैको विचार, भावना र दृष्टिकोणलाई बुझ्ने तथा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले लिइने अन्तर्वार्ता सामूहिक अन्तर्वार्ता हो । यस्तो अन्तर्वार्तामा समय र खर्चको बचत हुन्छ । एउटै विषयवस्तुमा पनि प्रत्येकका आ-आफ्नै विचार र दृष्टिकोणहरू आउने भएको हुनाले वार्तानायकहरू बीचका विचारहरू बाझिने खण्डन-मण्डन गरिने सम्भावना ज्यादा रहन्छ । अन्तर्वार्ताकारलाई वार्तास्थलको परिवेश नियन्त्रण गर्न ज्यादै अप्ठेरो हुन जान्छ । वार्तानायकहरू बीच एक आपसमा वैचारिक द्वन्द्व, दवाव, लाज, डर आदिले गर्दा वार्तानायकले आफ्नो विचारहरू प्रस्ट रूपमा नराख्न पनि सक्दछ । तुलना, प्रतितुलना र विश्लेषणका लागि यस्तो अन्तर्वार्ता उपयुक्त हुन्छ (उप्रेती:२०६७:३३) । यस्तो अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार धैर्य रहनु आवश्यक हुन्छ भने विषयवस्तुको गहिराई सम्म पुग्नका लागि कठोर परिश्रमको आवश्यकता हुन्छ । कुनै पनि समस्याको समाधानका निमित्त सामूहिक

निष्कर्ष निकाल्नका लागि यो अन्तर्वार्ता ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । रमेश तुफानको **सम्वाद र सम्वाद** (२०५४) सामूहिक अन्तर्वार्ताको दृष्टान्त हो ।

२.७.६ उद्देश्यका आधारमा

अन्तर्वार्ता कुनै न कुनै उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि लिइएको हुन्छ । अन्तर्वार्ताको उद्देश्य कस्तो किसिमको छ भन्ने कुरालाई आधार मानेर अध्ययन गर्दा उद्देश्यका आधारमा अन्तर्वार्तालाई तीन प्रकारमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती निम्नानुसार छन् -

(क) केन्द्रित अन्तर्वार्ता

कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि निश्चित विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेर लिइने अन्तर्वार्ता नै केन्द्रित अन्तर्वार्ता हो । यसमा अन्तर्वार्ताकार वार्तानायकलाई कसरी प्रश्न गर्ने, प्रश्नावलीको क्रम निर्धारण कसरी गर्ने कारण र प्रवृत्तिको खोजी कसरी गर्ने भन्ने कुरामा स्वतन्त्र रहन्छ । यस्तो अन्तर्वार्ताको मूल उद्देश्य भन्नु नै उत्तरदाताबाट प्रश्नकर्ताले चाहेको विषयवस्तुमा विशेष छलफल गरी वास्तविक स्थिति पत्ता लगाउनु मात्र हो । प्रश्नहरू पूर्वनिर्धारित भए तापनि आवश्यक परेको खण्डमा अन्तर्वार्ताकारले विषयवस्तु अनुरूप प्रश्नहरू बनाएर वार्तानायकलाई सोध्न सक्ने स्थिति पनि यसमा रहन्छ । यसमा व्यक्तिगत प्रतिक्रिया स्थिति र अनुभवको बोध गर्न सकिन्छ । कुनै पनि विषयको अथवा व्यक्तिको वास्तविकता पत्ता लगाउन अन्तर्वार्ता लिइने हुनाले अन्तर्वार्ता दिने व्यक्ति सम्बन्धित विषयमा दक्खल भएको हुनुपर्छ । नेपालीमा कुमारबहादुर जोशीको देवकोटा केन्द्रित अन्तर्वार्ता **एक व्यक्तित्वः अनेक दृष्टि**, (२०४३) राजेन्द्र भण्डारी र वत्सगोपालको **लीलालेखन वार्ता र अन्तर्वार्ता** (२०४४) आदि केन्द्रित अन्तर्वार्ताका दृष्टान्त हुन् ।

(ख) गहन अन्तर्वार्ता

वार्तानायक व्यक्तिको विचार, दृष्टिकोण, महत्त्वकांक्षा, गतिशीलता, अतृप्ति, अन्तर्मन भित्र लुकेर बसेका चाहनाहरूलाई प्रकटीकरण गर्ने निश्चित उद्देश्य लिएर सम्पन्न गरिने अन्तर्वार्तालाई गहन अन्तर्वार्ता भनिन्छ । यसबाट वार्तानायकको भावनात्मक पक्षको अध्ययन गर्न भूत, वर्तमान र भविष्यको योजनाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न, प्रकाशमा नआएका तत्थ्यहरू फेला पार्न, अस्पष्ट कुरामा प्रष्ट हुन सकिन्छ । यसमा वार्तानायकलाई गहिराइसम्म पुगेर अध्ययन गर्न वार्ताकार र वार्तानायकका बीचमा विश्वासको वातावरण र आत्मीय सम्बन्ध हुनुपर्दछ (उप्रेती, २०६७: ३६) । आयममा लामो हुने र नितान्त व्यक्तिगत

तथा गोपनीयतालाई समेत व्यक्त गरिने भएको हुनाले यस्तो अन्तर्वार्ता सम्पन्न गर्नका लागि अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक दुवैले अथक प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालीमा सुदर्शन श्रेष्ठको **सर्जक र संवाद** (२०६३), **सिर्जनशील परिसंवाद** (२०६४) आदि गहन अन्तर्वार्ताका उदाहरण हुन् ।

(ग) कलात्मक अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेका कुराकानीहरूलाई कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिरहेको हुन्छ भने त्यस्ता अन्तर्वार्ताहरूलाई कलात्मक अन्तर्वार्ता भन्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष रूपमा लिइएका अन्तर्वार्तामा भन्दा साहित्यिक निवार्ताहरूमा कलात्मकताको प्रयोग ज्यादा पाउन सकिन्छ । साहित्यले भाषाका माध्यमबाट यथार्थलाई व्यङ्ग्यात्मक तथा घुमाउरो पाराले प्रकट गरिदिने भएको हुनाले साहित्यिक विषयवस्तुका बारेमा गरिएको वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्तालाई कला प्रकट गर्ने माध्यम बनाएको हुन्छ । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकका विचार, भावना र दृष्टिकोणलाई अभिव्यक्त गर्दा आन्तरिक एवम् बाह्य व्यक्तित्वको चित्रण गर्दा, वार्तालापलाई अन्तर्वार्तामा विन्यास गर्दा आदि विविध सन्दर्भमा आएको कलात्मक भाषिक क्षमतालाई अगाडि ल्याउँदछ । वार्तामा भन्दा निवार्तामा सौन्दर्यताको प्रभाव ज्यादा रहन्छ । उत्तम कुँवरको **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३), नेत्र एटमको **सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको आन्तर्यात्रा** (२०६२) आदि निवार्ता सङ्ग्रहहरू कलात्मक अन्तर्वार्ताका नमूना हुन् ।

२.८ अन्तर्वार्ताका अन्य प्रकारहरू

माथि प्रस्तुत गरिएका अन्तर्वार्ताका वर्गीकरण बाहेक पनि अन्तर्वार्तालाई अन्य विविध आधारहरूमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । जसमा औपचारिकताका आधारमा औपचारिक र अनौपचारिक, भेटघाटका आधारमा प्रत्यक्ष, अर्धप्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष, अपेक्षित उत्तरका आधारमा वर्णनात्मक, तत्थ्यात्मक, प्रतिक्रियात्मक, सुधारात्मक गरेर अन्तर्वार्ताको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६६:३२) । यी वर्गीकरणका आधारहरू सबै माथि वर्गीकरण गरिएको आधारमा नै समेट्न सकिने देखिएको हुनाले यहाँ विस्तृत चर्चा गरिएको छैन ।

२.९ स्रष्टा र साहित्य भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषणात्मक ढाँचा

अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक अध्ययन गरिसकेपछि प्रस्तुत शोधपत्रमा **स्रष्टा र साहित्य** कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा निम्नानुसार दुई ओटा आधारमा विशलेषणात्मक ढाँचा अपनाइएको छ ।

(१) परिचय खण्ड

(२) विश्लेषणात्मक खण्ड

२.९.१ परिचय खण्ड

यस खण्डमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको सामान्य चिनारी गराउँदै यस कृतिमा समाविष्ट गरिएका स्रष्टा व्यक्तित्वहरूको उनीहरूले विशिष्टता प्राप्त गरको विधाक्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेर उनीहरूको सङ्क्षिप्त परिचयलाई उल्लेख गरिएको छ ।

२.९.२ विश्लेषणात्मक खण्ड

यस खण्डमा अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक तत्त्वहरूका आधारमा यस कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । ती तत्त्वहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

(क) संवाद

(ख) व्यक्तित्व

(ग) तटस्थता

(घ) परिवेश

(ङ) दृष्टिकोण

(च) प्रस्तुति शैली

२.१० निष्कर्ष

माथि प्रस्तुत गरिएको अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक चर्चाबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने कुनै पनि दुई वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरूसँगको कुराकानी, वार्तालाप नै अन्तर्वार्ता हो । जसले अनुसन्धानका क्रममा विषयवस्तुको सत्य तथ्यको संकलन गर्न र समस्याको समाधान गर्न सहयोगी माध्यम भए पनि पत्रकारिता र साहित्यसँग विधागत सम्बन्ध कायम गर्दछ । साहित्यका सन्दर्भमा कुनै विशिष्ट व्यक्तित्वसँग उसको विचार दृष्टिकोण, धारणा, व्यक्तित्व, बौद्धिकता, कृतित्व, जीवनशैली, भावी योजना, साहित्यप्रतिको चिन्तन आदिका बारेमा

जानकारी प्राप्त गर्न तथा पाठकमा त्यस व्यक्तिप्रतिको कौतूहलतालाई समाधान गर्नका निम्ति अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक दुवैको प्रत्यक्ष साक्षात्कारद्वारा प्रश्नोत्तर शैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने अन्तरक्रिया नै अन्तर्वार्ता हो । जसलाई निबन्ध विधाको एक उपभेद अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यसरी अन्तर्वार्ता साहित्यको सैद्धान्तिक अध्ययन तथा विश्लेषण गरिसकेपछि यस शोधपत्रमा अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक तत्त्वहरूलाई आधार मानेर स्रष्टा र साहित्य कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण पछिल्ला परिच्छेदहरूमा गरिएको छ ।

२.११. नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ताको आरम्भ र विकासक्रम

साहित्यका क्षेत्रमा विचारहरूको आदान प्रदान गर्ने परम्परा धेरै पुरानो भए तापनि नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ता साहित्यको इतिहास खोज्दै जाँदा २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन सँगै यसको सुरूवात भएको पाइन्छ । पूर्व तथा पश्चिममा साहित्यको सैद्धान्तिक स्वरूपका बारेमा धेरै विद्वानहरूका बीच विचार विमर्श भएको पाइन्छ । पूर्वमा अरस्तु र पश्चिममा प्लेटो देखिनै साहित्यका सन्दर्भमा विभिन्न धारणाहरू अभिव्यक्त हुँदै आएको पाइन्छ । साहित्यको सैद्धान्तिक स्वरूपका बारेमा हुँदै आएका खण्डन-मण्डन र बहसहरू नै आजको अन्तर्वार्ता साहित्यको पनि बीजविन्दु हो । पूर्वमा साहित्यको स्वरूप र विकासका सन्दर्भमा धेरै लामो समयसम्म बहस हुँदै आएको पाइन्छ भने पश्चिममा पनि विभिन्न बहसहरू हुँदै साहित्यको स्वरूपमा परिवर्तन हुँदै अन्तर्वार्ताका विविध रूपको विकास भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका सन्दर्भमा नेपाली वाङ्मयका क्षेत्रमा विशिष्ट व्यक्तिहरूका बीचमा बौद्धिक अन्तक्रियात्मक अभिव्यक्तिको थालनी भए पछि अन्तर्वार्ताको विकास भएको मान्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यमा निबन्धले आफ्नो सैद्धान्तिक तथा विधागत स्वरूप धारणा गरिसकेपछि मात्र अन्तर्वार्ता साहित्यले फस्टाउने तथा आफ्नो विधागत स्वरूप विकास गर्ने अवसर प्राप्त गरेको हो । त्यसैले अन्तर्वार्ता साहित्यलाई निबन्धकै एउटा उपभेद अन्तर्गत राख्ने गरिएको छ । अन्तर्वार्ताको आधारपीठ भनेको निबन्ध हो । पृष्ठभूमिकालमा रचना भएका निबन्धमा आंशिक संवादको प्रयोग आत्मिक विन्यास भएको पाइन्छ भने अन्तर्वार्तामा पनि संवाद तत्त्व नै प्रमुख हुने हुनाले यसलाई निबन्धको विकसित रूप मान्न सकिन्छ । निबन्धको विकास औपचारिक रूपमा **गोरखापत्र** (१९५८) को प्रकाशन पछि भएको मानिन्छ । यस समयमा प्रकाशित निबन्धले स्रष्टाको सिर्जना मूल्यलाई अगाडि बढाएका छन् । निबन्धको विकाससँगै वैचारिक स्थापना र स्रष्टाको दृष्टिकोण बुझ्नको लागि वैचारिक मन्थन भएपछि २००० को दशकपछि मात्र नेपालीमा अन्तर्वार्ताले स्पष्ट स्वरूप स्थापना

गरेको हो (उपाध्याय, २०६६:३३) । पृथ्वीनारायण शाहको **दिव्योपदेश** (१८३१) लाई नेपाली निबन्धको विकासक्रमको सुरूवात मानिछ भने आधुनिक नेपाली निबन्धको सुरूवात लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **आषाढको पन्ध** (१९९३) बाट भएको हो । २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन, स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रको प्राप्ति पश्चात नेपाली भाषा र साहित्यले पनि स्वतन्त्रतालाई ग्रहण गर्दै मौलाउने र फस्टाउने अवसरलाई प्राप्त गरेको छ । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित भएका छन् । जसमा विभिन्न साहित्यिक लेख रचनहरूले समावेश हुने अवसर प्राप्त गरेका छन् भने तिनमा पूर्णरूपमा विचारको विनिमय भएको छ । यस्तो बैचारिक विनिमय केबल बौद्धिक विलासिताका लागि मात्र नभएर साहित्यिक चिन्तन र सचेतनाका लागि पनि भएका छन् । यिनै साहित्यिक सचेतनाका लागि गरिएका अन्तर्क्रियाहरू नै साहित्यिक अन्तर्वार्ता हुन् । नेपाली साहित्यमा २००० को दशकपछि विकसित भएको अन्तर्वार्ता साहित्यको इतिहासलाई वर्तमानसम्म नियाल्दा दुई चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्दा सजिलो हुने भएकाले यहाँ पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध दुई चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ ।

२.११.२ पूर्वार्द्धचरण २००७ देखि २०३८ सम्म

नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ताको विकासक्रमको सुरूवात २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात् भएको हो । अहिले सम्मको अध्ययन तथा अनुसन्धान अनुसार वि.सं. २००८ सालमा प्रकाशित भारती पत्रिकाको वर्ष ३ अङ्क ५ पृष्ठ १९९-२०१ मा प्रकाशित भएको इन्द्रबहादुर राईको **पाँच प्रश्न : लेखनाथको उत्तर** प्रथम प्रकाशित अन्तर्वार्ता हो । यसबाट नै नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ताको आरम्भ भएको मानिएको छ । यसमा इन्द्रबहादुर राइले ई.सं. १९५१ जुन २७ (वि.सं. २००८ असार १३ गते बुधबार) दार्जिलिङबाट पाँच ओटा प्रश्न पठाएका छन् । ती प्रश्नको लेखनाथ पौड्यालले काठमाडौंबाट ई.सं. १९५१ अगस्ट ११ (वि.सं. २००८ श्रवाण २७ गते शनिबार) मा पत्रात्मक शैलीबाट उत्तर पठाइ अन्तर्वार्ता दिएका छन् । यो प्रत्यक्ष भेटघाट नगरी पत्रात्मक रूपमा गरिएको पहिलो लिखित अन्तर्वार्ता हो । यस रचनामा राईले पौड्यालसँग नयाँ कविता लेखन, मनपर्ने कृति, नेपाली साहित्यको वर्तमान स्थिति र भविष्य, पुस्तक प्रकाशनबाट हुने आर्जन तथा नयाँ पुस्तक प्रकाशनको तयारीका बारेमा प्रश्नहरू सोधेर प्राप्त उत्तरहरूप्रति समर्थन जनाएका छन् । राईको अन्तर्वार्तासँग सम्बन्धित अर्को कृति **गोरखा पत्रिका** २०१८ सालमा प्रकाशित **नौ ओटा प्रश्न महानन्दज्यूका उत्तर** हो । यी अन्तर्वार्ताहरूमा श्रृङ्खलाबद्धता र परिवेश

चित्रणको भने कमि देखिन्छ । यी सबै अन्तर्वार्ताहरूलाई प्रारम्भिक रचनाका रूपमा मान्न सकिन्छ ।

स्रष्टासँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी लिइएको साहित्यिक अन्तर्वार्ता शंकर लामिछानेको **नेपालका महाकविसँग भेट** शीर्षकको अन्तर्वार्ता हो । वार्तालापका दृष्टिले राईले लेखनाथलाई पठाएको पाँच प्रश्नभन्दा पनि अगाडि २००७ साल पौषमा गरिएको भएता पनि प्रकाशनका दृष्टिले वि.सं. २०१० को **प्रगति पत्रिका** (वर्ष १ अङ्क ३, पृ.१५५-१६९) को परिचय स्तम्भमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको हुनाले लेखनाथसँग लिइएको अन्तर्वार्ताभन्दा पछाडि परेको छ । प्रत्यक्ष भेटघाट र निवार्तात्मक रचनाका दृष्टिले भने यो नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको पहिलो रचना हो । यस निवार्तामा लामिछानेले चेतनप्रवाहशैली, पूर्वदीप्ति, चित्रात्मकता र नाटकीयताको उपयोग गरेर वार्तानायक देवकोटाको अभावपूर्ण जीवनशैली, व्यक्तित्व कृतित्व, धारणा तथा भेटमा भएका आद्योपान्त घटनाहरूलाई निर्भिक भई इमानदारीपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् (उप्रेती, २०६७: ४०) । शंकर लामिछानेले **प्रगति पत्रिका** मार्फत अन्य धेरै स्रष्टाहरूसँग व्यक्तित्व परिचय दिई वार्ता गरेका छन् । नेपाली अन्तर्वार्ताको पूर्वाद्ध चरणमा देखिने अर्का अन्तर्वार्ताकार व्यक्तित्व आनन्ददेव भट्ट हुन् । उनका **रूपरेखा** (२०१७), **साहित्य** (२०१६), **नेपाली** (२०१६), जस्ता पत्रिकामा अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका यिनै पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका रचनाहरूको सङ्ग्रह हो **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९) । यो नेपाली अन्तर्वार्ताको पहिलो पुस्तकाकार कृति पनि हो । यस कृतिले आनन्ददेव भट्टलाई निवार्तात्मक रूपमा अन्तर्वार्ता प्रकाशित गर्ने पहिलो स्रष्टाका रूपमा परिचित गराएको छ । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन सँगसँगै अन्तर्वार्ताले पनि पत्रिकामा छापिने र सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित हुने अवसरलाई प्राप्त गर्दै गयो । यसै क्रममा उत्तम कुँवरले अरनिको उपनाममा **नयाँ समाज** पत्रिकामा अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशन गर्न थाले । **नयाँ समाज** पत्रिकामा प्रकाशित अन्तर्वार्ता र केही अन्य अन्तर्वार्ताहरूलाई समावेश गरी **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) प्रकाशित गरे । यस कृतिले यसै वर्षको मदन पुरस्कार प्राप्त गरी अन्तर्वार्ता साहित्यको विधागत स्वीकृति पनि प्राप्त गऱ्यो । वाङ्मय, साहित्य, सङ्गीत र कलाका क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त ३५ जना स्रष्टाहरूसँग गरिएको कुराकानीलाई कलात्मकताले भरेर प्रस्तुत गरिएको यो कृति नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिदै कोसेढुङ्गाको रूपमा रहेको छ। **स्रष्टा र साहित्य** पश्चात् शंकर लामिछाने अर्को निवार्ता सङ्ग्रह **बिम्ब प्रतिबिम्ब** २०२८ लिएर देखा परे । यसमा विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान,

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा आदिसँग लिइएका अन्तर्वार्ताहरूलाई सङ्कलन गरेर प्रकाशित गरिएको छ । शंकर लामिछानेले लिएको प्रथम अन्तर्वार्ता कथाकार **विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला** हो (प्रगति, २०१०:११४) । यी अन्तर्वार्ताहरूमा उनी वस्तुगतताभन्दा बढी निजात्मकतामा रमाएका छन् । उनले यी अन्तर्वार्ताहरूलाई निबन्धका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कहीँ कहीँ प्रश्नोत्तरको क्रम रहेता पनि अन्तर्वार्ताको सीमाबाट बाहिरिएर यी अन्तर्वार्ताहरू निजात्मक अनुभूतिका अभिव्यक्ति हुन पुगेका छन् (भूर्तेल, २०४६:३८) । अन्तर्वार्ताको विकासमा **मधुपर्क, तन्नेरी, मिर्मिरे** जस्ता पत्रिकाको प्रकाशन पनि यसै चरणमा भयो जसले अन्तर्वार्ताको विकासक्रममा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । वि.सं. २०३० साल फागुनको **प्रकाशपिण्ड** पत्रिकाको अन्तर्वार्ता विशेषाङ्कले यस चरणमा थप टेवा पुऱ्यायो भने वि.सं. २०३४ सालमा प्रकाशित **केही क्षण : केही अनुहार** र दार्जिलिङबाट प्रकाशित कृष्ण गिरी र कुमार परियारको **दार्जिलिङ्का केही साहित्यिक प्रतिभाहरू** (सन् १९७७), गुमानसिंह चाम्लिङको **मौलो** (सन १९७८) आदि कृतिहरू पनि यस चरणमा प्रकाशित अन्तर्वार्ता सम्बन्धी प्रमुख रचनाहरूका रूपमा देखिएका छन् ।

यस चरणमा प्रकाशित अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहहरूले नेपाली भाषा, साहित्य, संगीत, कला, संस्कृति आदिका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याउने व्यक्तित्वहरूलाई समेटेर अन्तर्वार्ताको विषयवस्तु बनाएका छन् भने नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतिको भविष्यलाई समुन्नत बनाउनका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । यस चरणमा १/२ सङ्ग्रह बाहेक सबै सङ्ग्रहहरू उल्लेख्य रहेका छन् । प्रस्तुति शैलीमा प्रत्यक्ष वार्ता र निवार्ताको प्रयोग यस चरणमा रहेको पाइन्छ । यस चरणका महत्वपूर्ण अन्तर्वार्ता कृति र अन्तर्वार्ताकारहरूमा आनन्ददेव भट्ट **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९) उत्तम कुँवर **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) शंकर लामिछाने **बिम्ब प्रतिबिम्ब** (२०२८) आदि हुन् ।

२.११.२ उत्तरार्द्ध चरण : २०३८ देखि वर्तमानसम्म

नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको उत्तरार्द्ध चरण पनि राजनैतिक परिवर्तन सँग नै जोडिन पुगेको छ । २०३६ सालको राजनैतिक परिवर्तनले मानिसको चेतनामा पनि परिवर्तन गराइदियो । सबैले स्वतन्त्र विचारका लागि आफ्ना अभिव्यक्तिहरूलाई बुलन्द गर्न थाले । यसले साहित्यमा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पाऱ्यो र अन्तर्वार्तामा पनि नयाँपन सिर्जना गर्न पुग्यो । यसै समयमा कुमारबाहादुर जोशीले अन्तर्वार्ताको नौलो शैली प्रस्तुत गरे । २०३७ साल देखि

नै **सञ्चय, अभिव्यक्ति** जस्ता पत्रिकामा अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशित हुन थाले (उपाध्याय, २०६६:३५) । यसै क्रममा २०३८ सालको **सञ्चय** पत्रिका वर्ष १२ अङ्क ४ मा प्रकाशित जोशीको **मृतात्मासितको कुराकानी**बाट नेपाली अन्तर्वार्ताले उत्तरार्द्धको चरणमा प्रवेश गरेको मानिन्छ । यस कृतिले अन्तर्वार्ता जीवित व्यक्तिहरूसँग मात्र नभइ मृतात्माहरूसँग पनि लिन सकिन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गऱ्यो । यसले अन्तर्वार्तामा नवीनता र रोचकता जगाइदियो । जोशीका प्रत्यक्ष संवाद भएका अन्तर्वार्ताहरू यौवन, दमना, सञ्चय, अभिव्यक्ति जस्ता पत्रिकामा छापिए । यी अन्तर्वार्तालाई समेटेर जोशीको **कुराकानी** (मृतात्मासितको र अरू सितको पनि) २०४१ अन्तर्वार्ता सङ्ग्रह प्रकाशित भयो ।

उत्तरार्द्ध चरणका अन्तर्वार्ताकार र अन्तर्वार्ता कृतिहरूमा भूपहरि पौड्यालको **ऐतिहासिक मकै पर्व** (२०४०), किशोर कुँवरको **व्यक्तित्व र विचार** (२०४१), **एकाइसौँ शताब्दीको नेपाल र नेपाली** (२०४२), कुमारबहादुर जोशीको **एक व्यक्तित्व अनेक दृष्टि** (२०४३), नरेन्द्रराज प्रसाईको **अठतीस अनौठा अनुहार** (२०४१), **केही चर्चित अनुहारहरू** (२०४२), श्रीरामसिंह बस्नेत र सुभाषचन्द्र पौडेलको **त्रिवेणीका लहरहरू** (२०४४), कैलाश भण्डारीको **युगकवि सिद्धिचरणसँग दिन, रात, साँझ र विहान** (२०४५), सूर्यबहादुर खड्काको **फूलैफूलको माला** (२०४६), देवराज बरायलीको (प्र./सम्पा.) साहित्यिक वार्ता सङ्कलन (२०४७), बेञ्जु/मञ्जुको **हाम्रो सवाल दाइदाइको जवाफ** (२०५०), परशु प्रधानको **केही अनुहारः केही क्षण** (२०५१), वासुदेव त्रिपाठी (सम्पा/अनु.) **जीवन रोज्नुहोस्** (२०५१), जीवनचन्द्र कोइरालाको (सम्पा.) **सुशीला कोइराला अन्तर्वार्ता र लेखमा** (२०५२), ऋतुपर्ण पराजुलीको (सम्पा.), **ऐतिहासिक योद्धा मनमोहन अधिकारी** (२०५३), जीवनचन्द्र कोइरालाको (सम्पा), **बद्रीविक्रम थापाका अन्तर्वार्ता** (२०५३), रमेश तुफानको **संवाद र संवाद** (२०५४), मोहन दुवालको **मनोभावना/लेखिकाहरू** (२०५४), महेश प्रसाईको **शब्दशारथी** (२०५७), कृष्णप्रसाद पराजुलीको **चिन्तनका बिम्बभित्र कृष्णप्रसाद पराजुली** (२०५७), नरेन्द्रराज प्रसाईको **एउटा महारथीका जवाफ** (२०५७), मातृका गजमेरको (सम्पा.) **नारीस्रष्टाहरू अन्तर्वार्ताहरूमा** (ई.सं.२०००), देवेन्द्रप्रताप शाहको **केही साहित्यकारहरूसित** (२०५८), इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित'को **तोया गुरूङ अनुभूति र स्वीकारोक्तिमा** (२०५९), महेश प्रसाईको, **महेश प्रसाईका १०१ प्रश्न क.दी.सित** (२०५९), हरि मञ्जुश्रीको **ऐतिहासिक नक्षत्र शेरबहादुर के.सी**. (२०५९), सुदर्शन श्रेष्ठको **स्रष्टाका स्वरहरू** (२०६०), कृसु क्षेत्रीको (सम्पा.) **प्रश्नै प्रश्नबीच प्रेरणा** (२०६०), शिव रेग्मीको (सम्पा.) **क.दी. सृष्टि र दृष्टिकोण**

(२०६०), चेतनाथ धमलाको **कवितारामका अस्वीकृत मान्यताहरू** (२०६०), विष्णुप्रसाद तिमिल्सिनाको (सङ्कलक) **स्वधर्म** (२०६०), विजयराज आचार्यको **चौध चम्किला कोपिला** (२०६०), इन्द्रबहादुर राईको **इन्द्र सम्पूर्ण खण्ड-५** (सन् २००४), गोविन्द टण्डनको **राईबाबासँग साक्षात्कार** (२०६१), रामप्रसाद न्यौपानेको **अनौठो यात्रा** (२०६१), हरि मञ्जुश्रीको (सम्पा.) **भरत जङ्गमविचार र दृष्टिकोण** (२०६२), **अनुभूति र अभिव्यक्तिमा घनश्याम राजकर्णिकार** (२०६२), देवेन्द्र भट्टराईको **स्रष्टा र समय** (२०६२), नेत्र एटमको **सीमान्त अकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा** (२०६२), रमेश शुभेच्छुको **एक व्यक्ति अनेक वार्ता** (२०६२), गोविन्द पोखरेलको (सम्पा.) **मेरो चिन्तन र वास्तविकता** (२०६२), वनमाली निराकारको **पत्र-सञ्चयन** (२०६३), सरस्वती जोशीको (सम्पा.) **डा.कुमारबहादुर जोशीसितका अन्तर्वार्ताहरू** (२०६३), मोहनविक्रम सिंहको **पेमा लामा प्रश्नोत्तर माला** (२०६३), असोक सुवेदी (सम्पा.) **राजतन्त्र एक वर्ष भित्रमै समाप्त हुन्छ** (२०६३), राममणि रिसालको **नेपाली गीतिस्रष्टाः अनेक घटक** (२०६३), सुदर्शन श्रेष्ठको **सर्जक र संवाद** (२०६३), मोहन दुवालको **वैचारिक अनुभूति** (२०६४), सुदर्शन श्रेष्ठको **सिर्जनशील परिसम्वाद** (२०६४), सीताराम कोइरालाको **संवादमा स्रष्टाहरू** (२०६४), केशवप्रसाद चौलागाईको **खगोल र द्वन्द्व** (२०६४), शेखर पराजुलीको **मिडिया संवाद** (२०६४), डा.योगेन्द्रभक्त श्रेष्ठ मल्लको **श्री शिवपुरी बाबाको स्वधर्म** (२०६४), लक्ष्मणप्रसाद गौतमको **अन्तरसंवाद** (२०६५), रमण घिमिरेको **एक दर्जन एक** (२०६५), गोकर्ण अर्यालको **एक सय एक व्यक्तित्व** (२०६५), लक्ष्मणप्रसाद गौतमको **सनत रेग्मी सिर्जनसंवाद** (२०६६), कृष्ण बजगाईको **स्रष्टा र डिजिटल वार्ता** (२०६६), कमल ढकाल, बल्लभ तिमल्सिना, परशुराम तिमल्सिनाको **म सक्छु सोच, खोज अनि गर** (२०६६), युवराजको **रूपान्तरणका लागि रङ्गमञ्च** (२०६६), जगदीश घिमिरेको **स्थान, काल र पात्र** (२०६६), मनऋषि धितालको (सम्पा.) **शान्तिपूर्ण जनसङ्घर्षका चार वर्ष** (२०६६), व्याकुल पाठकको **चर्चित व्यक्तित्व** (२०६६), डा.कुमारबहादुर जोशीको **महाकवि देवकोटा : अनेक आँखमा** (२०६६), पद्म देवकोटाको (प्रस्तुति) **महाकवि देवकोटाका अन्तिम स्वरहरू** (२०६६), कृष्ण पहाडीको **एउटा कालखण्डको अभिलेख** (२०६६), रामप्रसाद न्यौपानेको **अनौठो यात्रा भाग-२** (२०६७), श्री ओम श्रेष्ठ रोदनको **प्रसङ्गवश** (२०६७), मोहन दुवालको (सम्पा.) **अक्षरभित्र स्रष्टाहरू** (२०६७), चैतन्य मिश्रको **बदलिँदो नेपाली समाज** (२०६७) आदि अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहहरू रहेका छन् । यी सङ्ग्रहहरूमा केही गैरसाहित्यिक अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहहरू पनि रहेका छन् । यी सबै

अन्तर्वार्ताहरूमा भाषा, कला, संस्कृति, सङ्गीत, साहित्य, विज्ञान, राजनैतिक आदि क्षेत्रका व्यक्तित्वहरूलाई समेटिएका छन् । कतिपय अन्तर्वार्ता विषयप्रधान छन् भने कतिपय घटना प्रधान छन् । यस चरणको विकास र विस्तारमा गरिमा, मिर्मिरे, समकालीन साहित्य, कान्तिपुर, अन्नपूर्ण पोष्ट, शारदा (न.अ.) रश्मि आदि धेरै पत्रपत्रिकाहरूले पनि महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन् । राजधानी, मोफसल र विदेशबाट प्रकाशित हुने सयौँ दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, अर्द्धवार्षिक, वार्षिक पत्रपत्रिकाहरू, हवाइपत्रिकाहरू तथा अनलाइन पत्रिकाहरूको योगदान पनि उल्लेखनीय रहेको छ । नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको उत्तरार्द्ध चरणमा **स्रष्टा र समय, सीमान्त आकाशः स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा, शब्दशारथी** आदि कृतिहरूले विशिष्ट स्थान ओगट्न सफल भएका छन् । यसरी नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रम निरन्तर रूपमा अगाडि बढ्नेक्रम जारी भइराखेको छ ।

२.१२ निष्कर्ष

अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक चर्चा गरिसकेपछि के भन्न सकिन्छ भने अन्तर्वार्ता मूलतः सञ्चार माध्यमसँग सम्बन्धित भए तापनि यसले अनुसन्धान, पत्रकारिता तथा साहित्यसँग पनि सम्बन्ध स्थापित गरेको छ । अन्तर्वार्ता भनेको कुनै पनि क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्वहरू सँग उनीहरूको विचार, धारणा, दृष्टिकोण, जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, जीवनशैली आदिको बारेमा जान्नका निमित्त गरिने कुराकानी हो । जसले भावी योजनाहरू तर्जुमा गर्नका लागि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । श्रोता, दर्शक तथा पाठकहरूमा सम्बन्धित व्यक्तिप्रति उत्पन्न हुने कौतूहलतालाई मेटाइदिन्छ । अन्तर्वार्ता प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तित्वहरूका बीचमा गरिने अन्तरक्रियात्मक प्रस्तुति हो । यसमा संवाद तत्वको भूमिका सँगसँगै, निबन्धात्मकता नाटकीयता, तटस्थता परिवेश, अन्तक्रियात्मकता आदि तत्वहरूको पनि उल्लेखनीय योगदान रहन्छ । अन्तर्वार्ता संवादका अलवा निबन्ध, रूपकीय आलेख भूमिका, दैनिकी सस्मरण, रेखाचित्र, नियात्रा, समालोचकीय, मूल्यनिर्णय, सम्पादकीय आदि विषयको मिश्रणबाट पनि निर्माण हुन्छ । यो निबन्धको उपभेद अन्तर्गत पर्दछ । अन्तर्वार्तामा आख्यान र निबन्धको मिश्रण हुने भएकाले यो आख्यानेतर गद्य विधा हो । यसमा जीवनका यथार्थ सत्यको कलात्मक संश्लेषण गरिएको हुन्छ । अन्तर्वार्तालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । प्रस्तुतिशैली, प्रविधि सहभागी संख्या, समय, लक्ष्य वा उद्देश्य, अध्ययनविधि अन्तर्वार्तालाई वर्गीकरण गर्ने मूल आधार हुन् । प्रकारगत आधारमा

प्रत्यक्ष, अर्धप्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र निबन्धात्मक गरेर अन्तर्वार्ताको विभाजन गर्न सकिन्छ । साहित्यको सन्दर्भमा कुनै पनि साहित्यिक रचना वा रचनाकारको यथार्थ वस्तुस्थितिलाई केलाएर त्यसको प्रकटीकरण गरिदिनुका साथै भावी रचनाहरूमा देखिने कमि कमजोरीहरूलाई निराकरण गर्नको लागि पनि अन्तर्वार्ताले सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासका सन्दर्भमा वि.सं. २००८ सालबाट प्रारम्भ भएको यस विधाले आधा शताब्दीको अवधि पूरा गरिसक्दा लगभग सयओटा जति कृतिहरू प्रकाशित भइसकेको छ भने २०५० को दशकमा आइसकेपछि कृतिहरूको प्रकाशनमा तीव्रता आएको देखिन्छ । यस विधा प्रति धेरैको रूचि बढेको पनि देखिन्छ भने अन्तर्वार्ता साहित्यले आफ्नो स्पष्ट विधागत स्वरूप पनि निर्माण गरिसकेको छ । पछिल्लो समयमा विशिष्ट साहित्यकारहरूद्वारा आफूले दिएका अन्तर्वार्ताहरू सङ्कलन गरी पुस्तकाकार रूप दिनु, स्रष्टाका सङ्कलित रचना, अभिनन्दन ग्रन्थ, स्मृतिग्रन्थ आदिमा यसको सङ्कलन हुनु यसको सफलताको पक्ष हो । व्यक्तित्व र जीवनीमुखि अन्तर्वार्ताको विकास यस विधाको मूल उपलब्धी हो । कृतित्वमुखी हुन नसक्नु वार्ताकारले सिर्जनात्मक प्रश्नहरू गर्न नसक्नु , यस विधामा वर्तमानमा देखा परिरहेका कमिकमजोरी हुन् । दुई चरणमा विकास भएको नेपाली अन्तर्वार्ताको इतिहासमा पूर्वार्द्ध चरणमा उत्तम कुँवर, आनन्ददेव भट्ट, शङ्कर लामिछाने विशिष्ट वार्ताकार व्यक्तित्व हुन् भने उत्तरार्द्ध चरणमा महेश प्रसाई, गोविन्द टण्डन, नेत्र एटम, देवेन्द्र भट्टराई उल्लेख्य प्रतिभा हुन् । भाषिक प्रयोग, कलात्मक अभिव्यक्ति, संवाद योजना, सौन्दर्यशिल्पका दृष्टिले पूर्वार्द्ध चरणका **हाम्रा प्रतिभाहरू, स्रष्टा र साहित्य** तथा उत्तरार्द्ध चरणका **साइबाबासँग साक्षात्कार, स्रष्टा र समय, सीमान्त आकाशः स्रष्टासित**को **अन्तर्यात्रा** कृतिहरू नेपाली अन्तवार्ता साहित्यका उच्चतम प्राप्ति हुन् ।

तेस्रो परिच्छेद

स्रष्टा र साहित्य कृति र यस भित्रका स्रष्टाहरूको परिचय

३.१ विषय परिचय

उत्तम कुँवर (१९९५-२०३९) नेपाली पत्रकारिता तथा साहित्य क्षेत्रका स्थापित व्यक्तित्व हुन् । उनको **स्रष्टा र साहित्य** कृति नेपाली साहित्य तथा वाङ्मयक्षेत्रका पैंतिस जना व्यक्तित्वहरूसँगको अन्तर्वार्तालाई समेटेर **रूपायन** प्रकाशनद्वारा वि.सं. २०२३ सालमा प्रकाशित गरिएको कृति हो । यस कृतिमा नेपाली साहित्यका कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, लोकसाहित्य, नाटक तथा समालोचनाका क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त विशिष्ट व्यक्तित्वहरूको विचार, धारणा, दृष्टिकोण, जीवनशैली र भावी योजनाहरूको बारेमा गरिएको कुराकानीलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने नेपाली वाङ्मय सेवक, भाषा सेवक तथा इतिहासकार व्यक्तित्वहरूको विचार, धारणा, दृष्टिकोण आदि कुराहरूलाई पनि समावेश गरेर समग्र नेपाली भाषा साहित्यको उत्थानका लागि विशिष्ट योगदान पुऱ्याएको छ । यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्ताहरूले नेपाली भाषा, साहित्य र वाङ्मयका क्षेत्रका देखिएका विविध समस्याहरूका बाबजुद नेपाली साहित्यले कसरी फड्को मारेर अगाडि बढ्न सफल भएको छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट रूपमा चित्रण गरी दिएको छ । नेपाली साहित्यको इतिहासका लागि खाका खिच्ने तथा अन्वेषणका लागि आवश्यक सामग्री जुटाइदिने काम गरेको छ । नेपाली साहित्यको विभिन्न विधामा कलम चलाउने साधकहरूको जीवनीगत तथा व्यक्तिगत धारणाहरूलाई अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सङ्ग्रह गरिएका सामग्रीहरूलाई साहित्यिक र कलात्मकताले सौन्दर्यपूर्ण बनाएर निबन्धात्मक भाषाशैलीद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । कुँवरको यस महत्वपूर्ण कार्यले उनलाई विशिष्ट साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गराएको छ ।

नेपाली साहित्यमा प्रकाशित साहित्यिक अन्तर्वार्ताको स्वरूप ग्रहण गरेको पहिलो पुस्तक हो **स्रष्टा र साहित्य** (प्रसाई, २०५८:१९) । नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ता साहित्यको त्यति विकास भएको पनि छैन र अध्ययन पनि कमै मात्रामा भएको छ । कतै कतै साहित्यिक विधा उपविधाको अध्ययनका क्रममा अन्तर्वार्तालाई साहित्यिक अनुभूतिको अभिव्यक्ति दिने एक प्रकारको साहित्यका रूपमा लिइएको छ (प्रधान, २०४४:३) । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा सामान्य रूपमा अन्तर्वार्ता व्यक्ति-व्यक्तिबीचको कुराकानी हो भने विशिष्ट रूपमा हेर्दा विशिष्ट व्यक्ति र पत्रकारबीच हुने कुराकानी हो भन्ने कुरालाई उल्लेख

गरिएको छ । अन्तर्वार्ताकार, अन्तर्वार्तादाता तथा प्रस्तुति शिल्प, शैली, प्रयोजन अनुसार अन्तर्वार्ताका विविध भेद हुन सक्दछन् र साहित्यिक अन्तर्वार्ता र अन्य अन्तर्वार्तालाई छुट्याउन सकिन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** साहित्यिक अन्तर्वार्ता भएका कारण यसमा सहित्यिक पत्रकार उत्तम कुँवरले भाषा साहित्य सम्बन्धी सामूहिक महत्त्वका विषयलाई भाषा साहित्यिक व्यक्तित्वसँग प्रश्न राखी त्यसको सन्तुलित विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरेका छन् (प्रसाई, २०५८:१९) ।

स्रष्टा र साहित्य कृतिको संरचना अन्तर्वार्ता र निबन्धको मिश्रणबाट तयार भएको छ । यस कृतिमा समावेश गरिएका कुँवरका अन्तर्वार्ताहरू निबन्धका नजिक देखिए पनि आलोचनात्मक दृष्टिकोण पनि प्रशस्त पाउन सकिन्छ । (प्रसाई २०५८ : १९) । यस कृतिको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै मदन पुरस्कार गुठीले वि.स.२०२३ सालको मदन पुरस्कार प्रदान गरेबाट त यो कृति झनै चर्चित बन्न पुगेको छ भने नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विधागत स्वरूप प्राप्त गरेको प्रथम कृतिका रूपमा पनि यसलाई लिने गरेको पाइन्छ । स्रष्टाहरू प्रतिको उच्च सम्मान रहेको यस कृतिका वार्ताहरू छोटा भएता पनि तत्कालीन अवस्थामा नेपाली साहित्य प्रतिको धारणा, साहित्यको विकास, साहित्यिक संघ संस्थाहरूको गतिविधि आदि प्रतिको दृष्टिकोण बुझ्न यो कृति ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस कृतिको परिशिष्ट भागमा अन्तर्वार्तामा सहभागी स्रष्टाहरूको परिचयलाई समेत समेटेर स्रष्टाहरूको पूर्ण परिचय दिने काम गरिएको छ । ठाकुर पराजुलीले (रूपरेखा, २०४०:२५३) यस कृतिका बारेमा भनेका छन्-**स्रष्टा र साहित्य** कोरा अन्तर्वार्ताको निरसिलो तथ्य तथ्याङ्कको ठेली नभै, सुरूचिपूर्ण सिजर्ननात्मक कृतिका रूपमा प्रकाशित भएको छ । सजीव वतावरण, नाटकीय प्रस्तुति र सटिक वर्णनले गर्दा अहिले पनि यस ग्रन्थको सिर्जनात्मक महत्त्व यथावत नै रहेको छ ।

३.२ स्रष्टा र साहित्य कृतिमा समाविष्ट व्यक्तित्वका आधारमा अन्तर्वार्ताहरूको वर्गीकरण

स्रष्टा र साहित्य अन्तर्वार्ता सङ्ग्रह नेपालीभाषा र साहित्यको सम्बर्द्धनका क्षेत्रमा समर्पित पैंतिस जना व्यक्तिहरूको अन्तर्वार्तालाई समावेश गरेर तयार पारिएको कृति हो । भाषा, साहित्य, लोकसाहित्य, कथा, उपन्यास, नाटक आदि विविध विधाहरूसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूलाई समेटिएको हुनाले यसमा समाविष्ट व्यक्तित्वहरूलाई विधागत आधारमा

वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्दा सहज हुने भएकाले सोही अनुरूप यस शोधपत्रमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

१. कवि व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्द्याल, केदारमान व्यथित, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, माधवप्रसाद घिमिरे, मोहन कोइराला, भूपि शेरचन, श्यामदास वैश्णव, धरणीधर कोइराला, एम्.बी.बी.शाह ।

२. कथाकार व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

भवानी भिक्षु, गोविन्द गोठाले, इन्द्रबहादुर राई र रमेश विकल ।

३. उपन्यासकार व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

लैनसिंह बाङ्गदेल, रूद्रराज पाण्डे, पारिजात र लीलाध्वज थापा ।

४. नाटककार व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

भीमनिधि तिवारी, बालकृष्ण सम र विजय मल्ल ।

५. निबन्धकार व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

शङ्कर लामिछाने र गोविन्दप्रसाद लोहनी ।

६. समलोचक व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, रत्नध्वज जोशी र माधवलाल कर्माचार्य ।

७. लोकसाहित्यिक व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

धर्मराज थापा ।

८. वाङ्मयसेवीको अन्तर्वार्ता

ऋद्धिबहादुर मल्ल र कमल दीक्षित ।

९. भाषासेवीको अन्तर्वार्ता

राममणि आ.दी., बालकृष्ण पोखरेल र महानन्द सापकोटा ।

१०. इतिहासकार व्यक्तित्वको अन्तर्वार्ता

सूर्यविक्रम ज्ञवाली, बाबुराम आचार्य र बालचन्द्र शर्मा ।

उपर्युक्त वर्गीकरण **स्रष्टा र साहित्य**मा समाविष्ट वार्तानायकहरूले अपनाएको प्रमुख क्षेत्र वा विधा विशेषमा मात्र आधारित भएर गरिएको हो । उपर्युक्त व्यक्तित्वहरू माथि उल्लेख गरिएको विधाका अलावा अन्य विधाक्षेत्रहरूमा पनि क्रियाशील देखिन्छन् । यस कृतिमा वार्तानायक व्यक्तित्वका रूपमा आएका प्रायः सबै प्रतिभाहरूले एउटा विधाभन्दा धेरै विधामा हात हालेको देखिन्छ । यस कृतिमा उत्तम कुँवरले अन्तर्वार्ता लिने क्रममा केही खास-खास प्रश्नहरू तयार बनाएका छन् र ती प्रश्नहरू प्रायः सबै व्यक्तित्वहरूलाई कुनै न कुनै माध्यमबाट सोधेका छन् । यसमा सोधिएका प्रश्नहरूलाई हेर्दा मूलतः तिन प्रकारका प्रश्नहरू सोधेको देखिन्छ ।

१. व्यक्तिगत तथा लेखनगत स्वभाव अन्तर्गतका प्रश्नहरू

यस्तो प्रकारको प्रश्नहरूमा कुँवरले वार्तानायकको वैयक्तिक जीवनसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू, लेखनगत प्रभाव र प्रेरणा, लेखनको लागि मुडको आवश्यकता आर्थिक अवस्था, पारिवारिक जीवन, भविष्यको रचना, मनपर्ने लेखक, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान र मदन पुरस्कार गुठी आदिका बारेमा प्रश्नहरू सोधेर उनीहरूको वास्तविकतालाई बुझ्ने काम गरेका छन् ।

२. साहित्य इतिहास परक प्रश्नहरू

कुँवरले यस किसिमका प्रश्नहरूमा नेपाली साहित्यको विकास, साहित्यको उद्देश्य, साहित्यिक वातावरण गद्य साहित्य र पद्य साहित्य, साहित्य र राजनीति आदिसँग सम्वन्धित प्रश्नहरू गरेर नेपाली साहित्यको भविष्यको इतिहास कसरी अगाडि बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई मार्ग प्रशस्त गर्ने काम गरेका छन् । यस्ता प्रश्नहरू यस कृतिमा समाविष्ट सबै व्यक्तित्वहरूसँग गरेका छन् । जुन प्रश्नहरू नेपाली साहित्यको मूल्याङ्कन गर्न सहयोग मिल्ने खालका उत्तरहरू थुत्ने प्रवृत्तिका देखिन्छन् (भूर्तेल २०४६ :४१) ।

३. साहित्यिक प्रवृत्तिपरक प्रश्नहरू

यसमा उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा समावेश गरिएका वार्तानायक व्यक्तित्वहरूको साहित्यिक प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू गरेका छन् । । प्रायः सबै वार्तानायक व्यक्तित्वहरूले बहुविधामा कलम चलाएका हुनाले उनीहरूको क्षेत्र पनि व्यापकतामा फैलिएको छ । यस्तो किसिमका प्रश्नहरू गरेर अन्तर्वार्ताकारले स्वयम् स्रष्टाहरूका माध्यमबाट नेपाली भाषा साहित्यको आधुनिककालको तस्विर खिचेका छन् ।

उपर्युक्त तीन प्रकारका प्रश्नहरूलाई अगाडि सारेर अन्तर्वार्ता लिने काम गरेतापनि प्रथम र द्वितीय स्तरका प्रश्नहरूलाई कुँवरले बढी प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको विश्लेषण गर्दा द्वितीय र तृतीय स्तरका प्रश्नहरूलाई आधार बनाएर अध्ययन गर्दा बढी सान्दर्भिकता र उपयोगी मूलक देखिने भएको हुनाले सोही अनुरूप यस शोधपत्रमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ स्रष्टा र साहित्य कृतिमा समाविष्ट वार्तानायक व्यक्तित्वहरूको परिचय

नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको इतिहासमा पहिलो पुस्तकाकार कृतिका रूपमा देखा परेको उत्तम कुँवरको **स्रष्टा र साहित्य** कृतिले नेपाली स्रष्टाको अन्तरङ्ग जगत र उनीहरूको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई पाठकहरूका बीचमा चिनाउने काम गरेको छ । यस कृतिमा समाविष्ट विभिन्न व्यक्तित्वहरूलाई माथि वर्गीकरण गरिएको अधारमा चिनारी गराउँदा सान्दर्भिक देखिने भएकाले यस शोधपत्रको यस खण्डमा सोही अनुसार व्यक्तित्वहरूको परिचयलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.१ कवि व्यक्तित्व

(क) लेखनाथ पौड्याल

पं. दुर्गादत्त र वसुन्धरादेवीका पुत्र लेखनाथ पौड्याल पोखरा अर्घौं अर्चले गाउँमा १९४१ पौष शुक्ल एकादशीमा जन्मिएका हुन् । आठ सालमा कवि शिरोमणिद्वारा विभूषित भएका पौड्याल २०१४ सालमा नेपाल एकेडेमीको सदस्य पनि हुन पुगेका थिए । दुई विवाह, जेठीको मृत्य, एक छोरा र दुई छोरी रहेका पौड्यालका प्रमुख कृतिहरूमा लक्ष्मी पूजा, गौरी गौरव नाटक, त्याग र उदयको प्रकाश (स्मृति काव्य), गीताञ्जली (स्तुति काव्य), सप्तस्मृति, सत्यकलि सम्वाद, ऋतुविचार, लालित्य भाग १ र २, बुद्धिविनोद, तरूण तपसी, सप्त प्रश्नात्मक बुद्धि विनोद आदि (काव्य) पञ्चतन्त्रको अनुवाद अभिज्ञान शाकुन्तलाको अनुवाद र गंगा गौरी (अपूर्णकाव्य) आदि रहेका छन् । २०२० सालदेखि बिरामी पर्न थालेका पौडेलको २०२२ फागुन ७ गते (शिवरात्री तथा प्रजातन्त्र दिवस) का दिन देवघाटमा मृत्यु भएको थियो (पृष्ठ, २७६) ।

वि.सं. २०१८ साल फागुन ७ गते अन्तर्वार्ताकारले पौड्यालसँग लिएको अन्तर्वार्तालाई **स्रष्टा र साहित्य**मा समावेश गरेका छन् । अन्तर्वार्ताका क्रममा पौड्यालसँग

साहित्यमा प्रवेश र साहित्यिक यात्रा, साहित्य लेखनको उद्देश्य, साहित्यिक प्रवृत्ति, स्वभाव, मनपर्ने साहित्यकार र पारिवारिक जीवनसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

(ख) सोमनाथ सिग्द्याल

वि.स. १९४१ आश्विन शुक्ल १४ मा काठमडौंमा राजकीय प्रधान पाठशालाका अध्यापक जगन्नाथ सिग्द्यालका जेठा छोराका रूपमा जन्मिएका सोमनाथ सिग्द्याल काठमाडौं बनारस र कलकत्तामा संस्कृतको वृहत् अध्ययन गरेको र संस्कृत विश्वमा लब्ध प्रतिष्ठ संस्कृतज्ञको रूपमा ख्याति प्राप्त व्यक्तित्व हुन् । यिनी २०२४ सालमा एकेडेमीसियन भइ २०२२ सालमा सक्रिय सदस्यताबाट अवकास लिएका थिए । १९६३ सालमा 'सुन्दरी' मासिक पत्रिकाका संस्थापक सदस्य पनि भएका सिग्द्याललाई दीर्घसेवपट्ट प्रबल गोरखादक्षिण बाहुद्वारा विभूषित गरिएको थियो भने २०२४ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको त्रिभुवन पुरस्कार पनि प्रदान गरिएको थियो । यिनका प्रमुख काव्य कृतिहरूमा मध्यचन्द्रिका, लघुचन्द्रिका, (व्याकरण) आदर्शराघव (महाकाव्य), साहित्य प्रदीप (शास्त्र), उपदेशसतक, चारूचर्या (अनुवाद), अनुवाद चन्द्रिका, (१-४ भाग) संस्कृत चन्द्रिका, आदर्श'राघव पुष्पाञ्जलि, सुन्दरचम्पु, प्रतिसंस्कृत सिद्धान्त कौमुदी (व्यावहारिक) संस्कृत व्याकरण शास्त्र आदि रहेका छन् (पृ. ३४५) ।

सोमनाथ सिग्द्यालसँग २०२३ असोज ८ मा लिइएको अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले साहित्यिक पत्रिकाको अवस्था, 'सुन्दरी' पत्रिका निकाल्ने प्रेरणा, व्याकरणको स्थिति, साहित्यको परिभाषा र प्रयोजन आदि विषयमा कुराकानी गरेका छन् । यस अन्तर्वार्तामा सिग्द्याललाई कविका अलावा भाषासेवी, व्याकरणकार र प्रकाण्ड विद्वान्का रूपमा चिनाइएको छ । यसरी नेपाली भाषा, व्याकरण र साहित्यको सम्बर्द्धनमा लागि परेका सिग्द्यालको २०२९ आश्विनमा स्वर्गारोहण हुन पुग्यो ।

(ग) केदारमान व्यथित

पूर्व १ नं सिन्धुपाल्चोकमा १९७१ कार्तिक द्वादसीको दिन जन्मिएका केदारमान व्यथित ख.सूर्यमानका पुत्र हुन् । २४ वर्षको उमेरमा विवाह गरेका व्यथितका १३ सन्तानहरूमा ६ छोरा ४ छोरी मात्र जीवित छन् । विभिन्न राजनैतिक अभियोगमा लामो समयसम्म नेपाल र भारतमा जेल जीवन व्यतीत गरेका व्यथितले पटक पटक नेपाल सरकारको मन्त्री पद समेत प्राप्त गरेका थिए । व्यथित २०२६ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा

प्रतिष्ठानका पहिलो जन कुलपतिका रूपमा समेत नियुक्त भएका थिए । उत्तर कोरिया र सोभियत संघको सहित्यिक भ्रमण समेत गरेका व्यथितका प्रमुख काव्यकृतिहरूः संगम, प्रणव, संचयिता, एकदिन, नौ सालको कविता, जुनेली, त्रिवेणी, नारी रस माधुर्य, आलोक, सप्तपर्ण, आवाज, बदलिरहने वादका आकृति, मेरो सपनामा हाम्रो देश र हामी, मेरो प्रेयसी प्रजातान्त्रिक स्वतन्त्रता (कविता सङ्ग्रह), नेवारी भाषामा प्रतीक्षा, ख्ववीं प्यागु मे, छ्वासः दिवस चित्र, अंग्रेजी भाषामा Selected Poems रहेका छन् भने प्रकाशोन्मुख कृतिहरूमा चेतनाको धरहराबाट (काव्य), स्वप्नमा सक्रिय भएका दमित आवेगहरू (काव्य) नामाकरण हुन बाँकी दुई कविता सङ्ग्रह आदि रहेका छन् (पृ. २८२) ।

स्रष्टा र साहित्यमा समाविष्ट २०१८ फागुन १४ गते केदारमान व्यथित सँगको अन्तर्वार्तामा वार्ताकार उत्तम कुँवरले साहित्यिक प्रवृत्ति, कविता साहित्यको परिभाषा र विषय, साहित्य लेखनमा प्रवेश, नेपाली साहित्यको विकास सँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

(घ) सिद्धिचरण श्रेष्ठ

पूर्व ३ नं. ओखलढुङ्गा वि.सं. १९६९ जेठ शुक्ल पञ्चमीका दिन जन्मिन पुगेका सिद्धिचरण श्रेष्ठ सानै उमेरमा नै काठमाडौं आइ साधरण स्कूली शिक्षा पुरा गरेका हुन् । ९० सालको भूकम्पबाट मर्माहित श्रेष्ठ साहित्यमा 'भूँइचालो' कविता लिएर देखापरेका हुन् । ९० सालमा भूकम्प पीडितोद्धारकमा जागिर गरेका सिद्धिचरण 'शारदा', 'गोरखापत्र', 'आवाज' लगायत विभिन्न साहित्यिक संघ संगठन सँग आवद्ध भई विभिन्न सेवा सम्मेलनहरूमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्दै देश विदेश भ्रमण गर्ने अवसर पनि प्राप्त गरेका थिए । 'युग कवि'को अर्को नामबाट पनि परिचित श्रेष्ठले नेपाली साहित्य सेवाका लागि त्रिभुवन पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् भने प्रबल गोरखा दक्षिणबाहु तथा त्रिशक्ति पट्ट पदकद्वारा पनि विभूषित भएका छन् । उनका प्रकाशित तथा अप्रकाशित काव्यकृतिहरूमा कोपिला, मेरो प्रतिबिम्ब, जुन हिउँ र रुख, (कवितासङ्ग्रह), जुनकिरी, मेरो आँशु, कान्तिमती, बालीवध, युद्ध र शान्ति, शवरी, ज्यानमाराशैल (खण्डकाव्य), सि स्वाँ, फू स्वाँ, अभिमन्यु वध, लुभु मी (नेवारी काव्य) आदि रहेका छन् । नेपाली साहित्यको साधनामा लागेका श्रेष्ठको २०४९ सालमा स्वर्गारोहण हुन पुग्यो (पृ. २७३) ।

२०१८ माघ २९ गते सिद्धिचरण श्रेष्ठ सँग लिइएको अन्तर्वार्तालाई उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**मा संग्रहित गरेका छन् भने अन्तर्वार्ताका क्रममा व्यक्तित्व, काव्यलेखनगत चरित्र, साहित्यिक प्रवृत्ति, साहित्यिक प्रभावका विषयमा प्रश्न सोधेका छन् ।

(ङ) माधवप्रसाद घिमिरे

पिता गौरीशंकर शर्मा र माता द्रौपदीदेवीको कोखबाट वि.सं. १९७६ असोज ७ गते लमजुङको पुस्तुन गाउँमा जन्मिएका माधवप्रसाद घिमिरेले संस्कृतमा सर्वदर्शन विषयबाट शास्त्री सम्मको अध्ययन गरेका छन् । दुई पत्नीबाट ६ छोरी २ छोरा रहेका घिमिरे २०१४ देखि २०२८ सम्म एकेडेमीका सदस्य, पद्य विभागका प्रमुख, 'कविता'का प्रधान सम्पादक, कविता योजनाका प्रमुख, लोकगीत अनुसन्धान कार्यका प्रमुख, नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिमा अस्थायी लेखकको रूपमा जागिरे, विभिन्न संघसंस्थाहरूको सक्रिय सदस्य, कविता प्रधान 'इन्द्रेणी' पत्रिकाको सम्पादक, २०१० देखि २०१४ सालसम्म नेपाल-भारत मैत्री संघको अध्यक्ष २००५ सालतिर नै लमजुङको आदर्श माध्यमिक विद्यालयको संस्थापक तथा प्रधानाध्यापक, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको उपकुलपति तथा प्रतिष्ठानको आजीवन सदस्य भएका छन् भने साहित्यिक सेमिनार तथा गोष्ठीहरूमा विदेश भ्रमणको अवसर पनि प्राप्त गरेका छन् । नेपालको राष्ट्र कविका रूपमा सम्मानित घिमिरेका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा गौरी, राजेश्वरी, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता, पापिनी आमा (काव्य), घामपानी, बाललहरी (बालकविता), किन्नरकिन्नरी (गीतसङ्ग्रह) आफ्नो बाँसुरी आफ्नै गीत (काव्य सिद्धान्त), ऋतम्भरा (खण्डकाव्य), शकुन्तला (गीतिनाटक) इन्दुकुमारी, भीम मल्ल, विषकन्या (कविता), झङ्केली छोरी, कमारा-कमारी (अपेरा) आदि रहेका छन् । उपर्युक्त कृतिहरू कतिपय प्रकाशोन्मुख अवस्थामा पनि रहेका छन् (पृ ३१७) ।

यस अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहमा समावेश गरिएको २०२० भाद्र १५ गते घिमिरेसँग लिइएको अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारद्वारा मुख्यतः कवितामा आधुनिकता, नेपाली साहित्यको भविष्य, एकेडेमीको कार्य, काव्य के का लागि, साहित्ययात्रा, साहित्यिक प्रवृत्ति, छन्द, मनपर्ने कवि जस्ता विविध विषयलाई महत्व दिएर प्रश्न गरेका छन् ।

(च) मोहन कोइराला

इश्वरीप्रसाद कोइरालाको माइलो छोराका रूपमा वि.सं. १९८३ मा काठमाडौँको डिल्लीबजार टुकुचामा जन्मिएका मोहन कोइराला स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी, अमूर्त प्रयोगवादी हुँदै मूर्त प्रयोगवादतर्फ उन्मुख भएका कवि हुन् । २००८ साल देखि धाराप्रवाहरूपमा कविता लेखनमा लागेका कोइरालाका करिब ३०० भन्दा बढी कविताहरू 'रूपरेखा,' 'इन्द्रेणी', 'रचना' आदि पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । २०३१ बैशाख १ मा राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका सदस्य समेत बन्न पुगेका कोइरालाका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा लेक, सारङ्गी बोकेको समूद्र, मोहन कोइरालाका कविता, हिमचुली रक्तिम छ कविता सङ्ग्रह र नेपाली कविताबारे केही चर्चा लेखसङ्ग्रह रहेका छन् (पृ. ३०२) ।

२०२० साल श्रावण १२ गते लिइएको अन्तर्वार्तालाई कुँवरले यस कृतिमा समाविष्ट गरेका छन् । यस अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले मोहन कोइरालासँग साहित्ययात्रा, साहित्यिक प्रवृत्ति, कविता लेख्ने मुड र नेपाली समलोचनासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

(छ) भूपि शेरचन

भूपि शेरचनको जन्म वि.सं. १९९२ पुसमा बाग्लुङ थाक टुकुचेमा सुब्बा हितमानको कान्छो छोराका रूपमा भएको थियो । बनारसमा बी.ए सम्मको अध्ययन गरेका शेरचनले वि.सं. २०१३ र २०३१ सालमा रूसको भ्रमण गर्ने अवसर पनि प्राप्त गरेका थिए । १८ सालमा काठमाडौँ छोडी भैरहवा प्रस्थान र त्यहाँबाट चितौन आगमन, 'जहाँ काठमाडौँ छँदा तारा गन्थे, तरूनीका लालीमा हेर्थे अब यहाँ इट गन्छु, सुर्खीको लालीमा हेर्छु । निर्माण काममा (परिवारले लिएको ठेक दारी कामको निरीक्षण) अनुभव प्राप्त (पृ २९५) । २०२७ सम्म पोखराका विभिन्न सामाजिक कार्यमा सक्रिय र विभिन्न सामाजिक संघसंस्थासँग सम्बन्धित भएका भूपि स्वास्थ्य तथा अन्य कारणले गर्दा पुनः काठमाडौँमा बसाइँ सराई गरेका थिए । उनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा परिवर्तन, (नाटक), नयाँ झ्याउरे, निर्झर, घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे (कवितासङ्ग्रह) आदि रहेका छन् (पृ. २०७) ।

वि.सं. २०१९ साल वैशाख २४ गते लिइएको अन्तर्वार्तालाई उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**मा समावेश गरेका छन् । यस अन्तर्वार्तामा उनले भूपिसँग आधुनिक कविताको प्रवृत्ति, साहित्य तर्फ प्रवेश, नेपाली साहित्यको भविष्य, सोख तथा मुडसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू गरेका छन् ।

(ज) श्यामदास वैष्णव

वि.सं. १९९१ सालमा काठमाडौंमा जन्मिएका श्यामदास वैष्णव नेपाली भाषानुवाद परिषद्, मालअड्डा, नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति, पहिलो दैनिक 'आवाज'को सह सम्पादक, रेडियो नेपालमा कार्यक्रम सहायक हुँदै संस्कृति विभागमा काजमा समेत खटिएर विभिन्न संघसस्थामा आफूलाई समर्पित गरेका थिए । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा २०२६ देखि २०३० सालसम्म सह-सदस्य पदमा मनोनित उक्त पद खारेजी पछि विद्वत वृत्ति प्राप्त गरेका वैष्णवलाई श्री ५ बाट रू ५००० शिक्षा मन्त्रालयबाट रू १००० र एकेडेमीबाट रू ५०० पुरस्कार २०२१ सालमा प्रदान गरिएको थियो । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा रातको आँशु, पतकर, उपहार (अंग्रेजीमा पनि प्रकाशित), अन्तरध्वनि, काव्य र केही गीतिनाटक, केही लघुनाटक, नाटक आदि रहेका छन् (पृ. ३२२)

२०२० साल भदौ २२ गते लिइएको यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले वैष्णवसँग आधुनिक कविताको विशेषता, साहित्यको उद्देश्य, साहित्यको विषय, नेपाली साहित्यको विकास, प्रिय लेखकसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू गरेका छन् ।

(झ) धरणीधर कोइराला

वि.सं. १९४९ सालमा पूर्व २ नं. रामेछाप, दुम्जामा जन्मिएका धरणीधर कोइरालाले बनारस, कलकत्ता र ढाका समेत तीन ठाउँमा अध्ययन गरी बी.ए.बी.टी. पास गरेका छन् । दार्जिलिङ्गमा मास्टर, हेडमास्टर, शिक्षा अफिसर भएका कोइराला नेपाल आगमनपछि फर्पिङ्गको त्रिभुवन आदर्श विद्यालयको प्रधानाध्यापक, पछि कहिले काठमाडौँ कहिले दार्जिलिङ्ग गरी स्वतन्त्र जीवनयापन गरेको पाइन्छ । सन् १९२४ मा दार्जिलिङ्गमा नेपाली साहित्य सम्मेलनका एक संस्थापक समेत भएका कोइराला २०२२ सालमा शाही नेपाल एकडेमिको त्रिभुवन पुरस्कार का चौथा विजेता पनि भएका थिए । उनको प्रमुख काव्यकृतिहरूमा नैवेद्य, स्पन्दन, अनुभव, भागवत गीताको अनुवाद, काव्य र धरणीधर, आत्मकथा आदि रहेका छन् । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका मानार्थ आजीवन सदस्य समेत रहेका धरणीधरले बेलायत र अमेरिकाबाट पनि मानार्थ स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेका थिए । यिनको देहवासन २०३६ माघ २६ गते ८७ वर्षको उमेरमा आर्यघाटमा हुन पुग्यो ।

२०२३ साल साउन २७ गते लिइएको अन्तर्वार्तालाई यस कृतिमा अन्तर्वार्ताकारले समावेश गरेका छन् भने त्यसमा कोइरालासँग नेपाली साहित्यको स्थिति, कविको व्यक्तिगत

आत्मतृप्ति, जागरणको गीत गाउनुको कारण, विघ्नबाधा, साहित्यको प्रयोजन, मनपर्ने लेखक आदिका बारेमा प्रश्न गरेका छन् ।

(ञ) एम्.बी.बी.शाह

वि.सं. १९७७ आषाढ कृष्ण दशमीका दिन राजभवन मा जन्मिएका एम्.बी.बी शाह अध्ययन, सिकार र भ्रमणमा विशेष रूचि राख्ने व्यक्तित्व हुन् । यिनको वास्तविक नाम महेन्द्र वीरबिक्रम शाहदेव हो । २०११ सालमा श्री ५ महाराजाधिराजको रूपमा राज्यारोहण भई २०१३ सालमा यिनको शुभराज्य भिषेक सम्पन्न भएको थियो । साहित्यमा विशेष अभिरूचि भएका एम्.बी.बी. शाहले २०१४ सालमा शाही नेपाल एकेडेमीको स्थापना पछि आफ्नै निजी खर्चमा त्यसको लागि भवन निर्माण सम्पन्न गरेका थिए । बेलायत, अमेरिका, रुस, चीन, भारत, पाकिस्तान, अफ्रिका आदि विश्वका धेरैजसो भागको राजकीय तथा व्यक्तिगत भ्रमण गरेका शाहद्वारा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको तथा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रतिमा अनावरण सम्पन्न गरेका थिए । वि.सं. २०२२ फागुन २३ मा चितौनको रामपुरमा आयोजित देशव्यापी साहित्यिक सम्मेलन तथा २०२७ फागुन १३ मा बिराटनगरमा आयोजित चतुर्थ देशव्यापी साहित्य गोष्ठीको यिनीद्वारा उद्घाटन कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । नेपालको गरिमामय पदमा रहेर पनि भाषा र साहित्यप्रतिको यिनको योगदान अतुलनीय रहेको मान्न सकिन्छ । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा उसैको लागि, फेरि उसैको लागि गीति कविता, योग तरङ्गिणी (राजा राम शाहको पालामा ताड पत्रमा लेखिएको अंग्रेजीमा अनुवाद गरिएको) अनुवाद A Handbook of Big Game Hunting अंग्रेजीमा लेखिएको कृति आदि रहेका छन् । यिनका गीतका पुस्तक अंग्रेजी, हिन्दी, मैथिली, नेवारी, हिब्रु, संस्कृत, चिनियाँ आदि भाषामा अनुवाद भएका छन् । यी सब प्रकाशनका अतिरिक्त राष्ट्रनायकका रूपमा बेलाबखत बक्सेका भाषण, सन्देश र घोषणाहरू अनेक भागमा श्री ५ को सरकार सूचना विभागबाट प्रकाशित गरिएका छन् । भारतको जम्मुकश्मीर विश्वविद्यालय र अमेरिकाको डेट्रवायट विश्वविद्यालयबाट डाक्टर अफ लज र भारतकै बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयबाट डाक्टर अफ लिटरेचरको उपाधि प्राप्त गरेका एम्.बी.बी. शाहले विभिन्न मान पदवी, तक्मा र विदेश तथा मित्रराष्ट्रबाट पनि सम्मान स्वरूप १३ तक्मा तथा पदक प्राप्त गरेका थिए । यिनको हृदयघातका कारण २०२८ माघ १७ गते ५२ वर्षको उमेरमा चितौनमा निधन हुन पुग्यो (पृ ३५२) ।

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा समाविष्ट २०२३ फाल्गुण १० गतेको अन्तर्वार्तामा उत्तम कुँवरले एम.बी.बी. शाहसँग आधुनिक साहित्य, साहित्यको प्रयोजन, राजनीति र साहित्य, साहित्य र नैतिकता तथा धर्म, नेपाली साहित्यको विकास, साहित्यमा प्रवेश र प्रेरणा आदि विविध विषयमा प्रश्न राखेका छन् ।

३.३.२ कथाकार व्यक्तित्व

(क) भवानी भिक्षु

वि.सं. १९७१ साल जेठमा कपिलवस्तुको तौलिहवामा जन्मिएका भवानी भिक्षु विभिन्न साहित्यिक संघसंस्था तथा पत्रपत्रिकाहरूमा संलग्न रहेको पाइन्छ । वि.सं. १९९९ देखि २००२ सालसम्म शारदाको सम्पादक, आठसाल देखि तेह्रसाल सम्म प्रचार विभागको एडिशनल डाइरेक्टर, २०१३ सालमा 'धरती'को संस्थापक सम्पादक, २०१४ सालदेखि नेपाल एकेडेमीको सदस्य, पछि गद्य विभागको प्रमुख हुँदै दार्जिलिङ्ग, सिलाङ्ग, बनारस आदिमा नेपाली साहित्यकार सम्पर्क सामितिको स्थापना गरेका भिक्षु २०२६ सालसम्म नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सदस्य भई आजीवन सदस्य समेत भएका थिए । 'आगत' उपन्यासका लागि २०३२ सालमा मदन पुरस्कार र साझा पुरस्कार, साहित्य सेवाका लागि २०३६ सालमा प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट त्रिभुवन पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका भिक्षुको प्रमुख काव्यकृतिहरू गुनकेशरी, मैयाँ साहेब, आवर्त, अवान्तर (कथासङ्ग्रह), छायाँ, प्रकाश, परिष्कार (कवितासङ्ग्रह), सुभद्रा बज्यै, पाइप नं २, आगत (लघु उपन्यास) आदि रहेका छन् (पृ.२८७) ।

वि.सं. २०१८ चैत १ गतेको यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले भिक्षुसँग साहित्य र काव्य, साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव, व्यक्तिगत सोख, कथासम्बन्धी धारणा, साहित्यिक विकास सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

(ख) गोविन्द गोठाले

गोविन्द बहादुर मल्ल 'गोठाले' को जन्म वि.सं. १९७९ सालमा पुरानो भन्सार कवि सिद्धिचरणको कोठामा भएको हो । २००५ देखि २००७ साल सम्म 'शारदा'को सम्पादक सातदेखि नौ सालसम्म दैनिक 'आवाज'को संस्थापक, सम्पादक, जोर गणेश प्रेसको म्यानेजिङ्ग डाइरेक्टर, केही वर्ष सम्म 'रूपरेखा' मासिकको सल्लाहकार, २०२५ सालतिर रेडियो नेपाल सुधार समितिको सदस्य, २०३१-३२ तिर दुई वर्षकालागि प्रेस काउन्सिलका

सदस्य बनाइएका गोठाले २०३३ मा प्रज्ञा प्रतिष्ठानका मानार्थ सदस्य २०३६ मा राष्ट्रिय चुनाव आयोगको सदस्य समेत भएका थिए । साहित्य सेवाको लागि गोरखा दक्षिण बाहु (चौथा) २०२६ र सफल जनमत सञ्चालनका लागि गोरखा दक्षिण बाहु (दोस्रा) द्वारा २०३७ सालमा विभूषित भएका गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'का प्रमुख काव्यकृतिहरूमा कथासङ्ग्रह, कथै कथा, (कथासङ्ग्रह), भूसको आगो, च्यातिएको पर्दा, दोष कसैको छैन, भोकोघर (एकांकी तथा नाटक), पल्लोघरको झ्याल (उपन्यास) र अर्को कथासङ्ग्रह (प्रकाशोन्मुख कृति) आदि रहेका छन् (पृ. २७५)

२०१८ साल फागुन ३ गतेको अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले गोठालेसँग व्यक्तिगत जीवन, लेखनगत प्रभाव, प्रेरणा र मुड, सर्वश्रेष्ठ रचना, साहित्यिक प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेका छन् भने सोही अन्तर्वार्ता यस कृतिमा समाविष्ट रहेको छ ।

(ग) इन्द्रबहादुर राई

वि.सं. १९८४ माघ १७ गते दार्जिलिङ्गको वालासनमा जन्मिएका इन्द्रबहादुर राई आधुनिक नेपाली आख्यान साहित्यका महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व हुन् । अंग्रेजी साहित्यमा एम.ए.सम्मको शिक्षा प्राप्त गरेका राई, अंग्रेजी विषयका प्राध्यापक, नेपाली भाषालाई दार्जिलिङ्गको सरकारी भाषा मानित गराउने आन्दोलन (२०१८) सचिव, 'दियालो' पत्रिकाका प्रकाशन प्रारम्भिक सदस्य (२०१६-२०२०), आयामिक लेखनका प्रवर्तक, लिलालेखनका प्रवर्तक, नेपाली ग्रन्थकार सहकारी समितिका संस्थापक अध्यक्ष (२०३३), अखिल भारतीय नेपाली भाषा समितिका अध्यक्ष (२०३५), दार्जिलिङ्गको भाषा साहित्य र संस्कृति सम्बन्धी सार्वजनिक कार्य क्षेत्रको सक्रिय नेतृत्व गरेको पाइन्छ । २०३५ सालमा भारतको विशेष सम्मानजनक साहित्यिक अकादमी पुरस्कार र साहित्य अकादमी सदस्यता समेत प्राप्त गरेका राईका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा विपना कतिपय, कथास्था (कथासङ्ग्रह), आज रमिता छ (उपन्यास), टिपेका टिप्पणीहरू, भानुभक्तका कृति/अध्ययनहरू (सम्पादित), नेपाली उपन्यासका आधारहरू, सन्दर्भमा ईश्वर बल्लभका कविता (समलोचना) आदि रहेका छन् (पृ. ३५४) ।

यस कृतिमा समावेश गरिएको २५ फागुन २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले इन्द्रबहादुर राईसँग मुख्यतः आधुनिक साहित्य, आयामिक लेखन, साहित्यको प्रयोजनसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू गरेका छन् ।

(घ) रमेश विकल

वि.सं. १९८९ साल कार्तिक शुक्ल द्वितीयाका दिन पिता चन्द्रशेखर उपाध्याय चालिसे र माता मायादेवीको कोखबाट जन्मिएका रमेश विकलको वास्तविक नाम रामेश्वर चालिसे हो । २०१७ सालमा बी.एड्. पास गरेका विकल राजनैतिक कारणले २००६ देखि २००९ सालको बीचमा छोटो-छोटो अवधिको लागि तीन पटक राजबन्दी मा परेका थिए । २०१८ सालमा प्रचार विभागमा सहायक सम्पादक, २०२१ मा कोपिला को सम्पादक, यसभन्दा अघि 'नव शिक्षा'को सम्पादक, द्वैमासिक साहित्यिक 'रचना'को संस्थापक हुँदै पछि सम्पादक पनि भएका रमेश विकलले २०१८ सालमा 'नयाँ सडकको गीत'को लागि मदन पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका थिए । परीक्षा नियन्त्रण कार्यलयमा शाखा अधिकृतको जागिरे समेत रहेका विकल साझा प्रकाशनको निर्देशक पनि भएका थिए । यिनका प्रमुख काव्य कृतिहरूमा विरानो देशमा, नयाँ सडकको गीत, एउटा बूढो भ्वायलिन आशावरीको धुनमा, आज फेरि अर्को तन्ना फेरिन्छ, उर्मिला भाउज्यू, (कथा), सात सूर्य एक फन्को (यात्रासंस्मरण), सुनौली (उपन्यास), पञ्चतन्त्रका कथाहरू, तेह्र रमाइला कथाहरू, एक्काइस रमाइला कथाहरू, अगेनाको डिलमा, सातथुँगा (बालनाटक सङ्ग्रह) Maya and Her Kid (युनेस्को Stories from Asia Toaday Book two मा नेपालका तर्फबाट संकलित) बालोपयोगी कृति, शवः सालिक (कथासङ्ग्रह), विक्रम अज्ञात लोकमा (बालउपन्यास), सरदार भक्ति थापा (ऐतिहासिक नाटक), कर्ण (पौराणिक नाटक), सप्तरंग (एकांकी सङ्ग्रह) आदि रहेका छन् यिनको पहिलो प्रकाशित कृति २००६ को शारदामा छापिएको 'गरिब' कथा हो (पृ. ३११) ।

यस कृतिमा समावेश गरिएको २०२० भदौ ३ को अन्तर्वार्तामा उत्तम कुँवरले रमेश विकलसँग, साहित्यिक लेखनगत प्रवृत्ति, नेपाली कथा साहित्यको बारेमा उनको दृष्टिकोण, आधुनिक नेपाली साहित्यको अवस्था आदिका बारेमा प्रश्नहरू राखेका छन् ।

३.३.३ उपन्यासकार व्यक्तित्व

(क) लैनसिंह बा▪देल

लैनसिंह बाङ्गदेलको जन्म वि.सं. १९८० मा दार्जिलिङमा भएको हो । कलकत्ताको गभर्नमेन्ट कलेज अफ आर्टस एन्ड क्राप्टसबाट ६ वर्षको डिप्लोमामा विशेषता सहित प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण बाङ्गदेल सन् १९४८ मा इण्डिया आर्टस् एण्ड क्राप्टस प्रदर्शनीमा विभिन्न

सात पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् भने सन् १९५१ मा युरोपतर्फ प्रस्थान र प्यारिसमा ६ वर्ष लण्डनमा ४ वर्षको बसाई यस अवधिमा बोर्डो स्टुटगार्ड, म्युनिच र ब्रसेल्सको भ्रमण समेत गरेका थिए । वि.सं. २०१८ सालमा एकेडेमीको सदस्य भई २०२६ मा ने.रा.प्र.प्र. को कुलपति समेत भएका बाङ्गदेलका प्रमुख काव्य कृतिहरूमा मुलुकबाहिर, माइतीघर, लङ्गडाको साथी, रेम्ब्राँ (उपन्यास) विश्वकथासङ्ग्रह, स्याउको रुख (गाल्सबोर्दीको लघु उपन्यास) अनुवाद, स्पेनको सम्झना (यात्रा साहित्य), विश्वका छ महान् कलाकार (जीवनी) आदि रहेका छन् (पृ २६७) ।

२२ माघ २०१८ मा लिइएको अन्तर्वार्तालाई उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**मा समावेश गराएका छन् भने उनीसँग व्यक्तिगत तथा साहित्य र कलासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू गरेका छन् ।

(ख) रूद्रराज पाण्डे

वि.सं. १९५७ चैतवदी चौथीको दिन काठमाडौंमा जन्मिएका रूद्रराज पाण्डे काठमाडौं र इलाहवादमा गरी एम्.ए.सम्मको अध्ययन गरेका छन् । दरबार हाइ स्कूलको हेड मास्टरीबाट जागिर शुरू गरेका पाण्डे त्रिभुवन विश्वविद्यालयका उपकुलपति भई वि.सं. २०२६ मा पदबाट अवकास लिएका थिए । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा रूपमती, चम्पाकाजी, प्रेम, प्रायश्चित (उपन्यास), बालरामायण, बाल कृष्णचरित्र, नवरत्न (कथा), आजाद संघ, हाम्रो गौरव, हाम्रो नेपाल (नाटक), भारतवर्षको इतिहास (अनुवाद), इसप नीतिकथा इतिहास र आत्मसंस्मरण पनि प्रकाशनको तयारीमा रहेको कुरा **स्रष्टा र साहित्य**मा उल्लेख गरिएको छ (पृ. ३३१)

यस कृतिमा समाविष्ट गरिएको २० भदौ २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले आधुनिक साहित्य, राष्ट्रनिर्माणमा साहित्यको महत्त्व, साहित्य लेखनमा प्रेरणा र प्रभाव आदिका बारेमा प्रश्न राखेका छन् ।

(ग) पारिजात

वि.सं. १९९३ सालमा दार्जिलिङ्गको चियाबगानमा जन्मिएकी पारिजातले आफ्नो जीवनको अधिकांश समय साहित्यमै समर्पित गरेको पाइन्छ । जीवनको आरम्भिक काल प्रवासमै बिताएकी पारिजात पछि काठमाडौं आएपछि बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेकी थिइन् । पाटनको मदन मेमोरियल गर्ल्स हाइस्कुलमा शिक्षिका समेत भएकी पारिजातलाई २०३०

सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको विद्वत वृत्ति एक वर्षका लागि प्राप्त भएको थियो भने शिरीषको फूल उपन्यासका निमित्त २०२२ को मदन पुरस्कार समेत प्रदान गरिएको थियो । यिनको मृत्यु वि.सं. २०५० मा काठमाण्डौमा भएको थियो । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा शिरीषको फूल, महत्ताहीन बैंसको मान्छे, तोरीबारी, बाटा र सपनाहरू, अन्तरमुखि, पर्खाल बाहिर पर्खालभित्र (उपन्यास), आदिमदेश, सडक र प्रतिभाहरू (कथासङ्ग्रह), आकांक्षा (कविता सङ्ग्रह) रहेका छन् (पृ. ३३४) ।

यस कृतिमा समावेश गरिएको २२ भदौ २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले पारिजातसँग व्यक्तिगत जीवन तथा साहित्यको विकास सम्बन्धी प्रश्नहरू राखेका छन् ।

(घ) लीलध्वज थापा

सुब्बा जनकध्वज थापाका छोरा लीलाध्वज थापाको जन्म वि.सं. १९८२ असार शुक्ल एकादशीमा भएको थियो । २००४ सालमा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिले आयोजना गरेको उपन्यास प्रतियोगितामा प्रथम भएका थापा वि.सं २००६ सालमा समसँग मुद्दा परी कलकत्ता भागेर त्यहाँ एकवर्षसम्म 'नेपाल पुकार' मा काम गरेको, तर पछि राणाको सी.आइ.डी.को आरोप लागि काठमाडौ फिर्ता भएका थिए । सातसालको आन्दोलनमा पनि भाग लिएका थापा भू.पू.मन्त्री चूडाशम्सेर र नारदमुनि थुलुङ्गको पी.ए. पनि भएका थिए । २००९ सालमा नेपाली भाषा प्रकाशिनीमा जागिरे र पछि राष्ट्रिय पञ्चायत सचिवालयमा सेक्सन अफिसर समेत भएका लीलाध्वज थापाका प्रमुख काव्यकृतिहरू शान्ति, पूर्वस्मृति, मन (उपन्यास), अमरमाया (नाटक), दाह्री (निबन्ध) आदि रहेका छन् । मन उपन्यासका लागि वि.सं. २०१४ सालमा गद्य साहित्यतर्फको मदन पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका थिए (पृ. २९९) ।

१२ साउन २०२० को अन्तर्वार्तालाई उत्तम कुँवरले **स्रष्टा र साहित्य**मा समाविष्ट गराएका छन् भने यस अन्तर्वार्तामा यिनले थापासँग औपन्यासिक पक्षभन्दा साहित्यिक विषय, प्रवृत्ति तथा थापाको व्यक्तिगत जीवनमा केन्द्रित भई प्रश्न राखेका छन् ।

३.३.४ नाटककार व्यक्तित्व

(क) भीमनिधि तिवारी

वि.सं. १९६८ चैत्र कृष्ण नवमीका दिन जन्मिएका भीमनिधि तिवारीले बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेका थिए । घरेलु इलम प्रचारक अड्डा, नेपाल भाषानुवाद परिषद्,

नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति र शिक्षा विभागमा अविच्छिन्न् ३३ वर्षको जागिरे जीवन व्यतित गरेका तिवारी प्रतिलिपि अधिकारणी समितिमा रजिष्ट्रार पनि भएका थिए भने विभिन्न संघसंस्थाहरूमा पनि आवद्ध रहेको पाइन्छ । समय समयमा श्री ५ को सरकारबाट विभिन्न पुरस्कारहरू प्राप्त हुनुका साथै २०१७ सालमा 'विस्फोट' रचनाको लागि पद्य साहित्य तर्फको मदन पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका थिए । गोरखा दक्षिणबाहु र त्रिशक्तिपट्ट तक्माद्वारा पनि विभूषित तिवारीका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा सहनशीला सुशीला, आदर्श जीवन, पुतली, काशीबास, किसान, नैनीका राम, पाँच ऐतिहासिक एकांकी, विवाह, एकांकी पल्लव, सत्य हरिश्चन्द्र, नोकर, सिद्धार्थ गौतम, (एकांकी) कली, चौतरा लक्ष्मीनारायण, शिलान्यास, महाराज भूपतीन्द्र, आत्महत्या (नाटक), नेपाली सामाजिक कहानी (जेठोदेखि मन्तरे सम्म गरी दश भाग प्रकाशित) (कथा), तर्पण (कविता), नन्द वरशिक्षा, यशस्वी शव, विस्फोट, कविता कुञ्ज काव्य, बयासी र बीस गजल, बयासी भजन (गीतसङ्ग्रह), पन्ध्र प्रबन्ध (निबन्ध), तिवारी सूक्तिसङ्ग्रह (विविध), आदि रहेका छन् । जीवनको अन्तिम समयसम्म आफूलाई साहित्यमा समर्पण गरेका तिवारीको ५४ वर्षको उमेरमा २०३० सालमा दुखद निधन भयो (पृ. ३१३) ।

यस कृतिमा समाविष्ट ३ भदौ २०२० को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले तिवारीसँग व्यक्तिगत तथा नेपाली साहित्यको विविध विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेका छन् ।

(ख) बालकृष्ण सम

ज.समर शमशेरको पुत्र तथा प्रसिद्ध व्याकरण तथा शब्दवेत्ता पुष्कर शमशेरको भाइ बालकृष्ण समको जन्म वि.सं. १९५९ माघ १४ गते ज्ञानेश्वरमा भएको थियो । १९६७ सालबाट साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेका सम वि.सं. १९८७ मा दरबार स्कुल र त्रिचन्द्र कलेजमा शिक्षक, १९९० मा नेपाली भाषा प्रकाशिनी समितिको पहिलो अध्यक्ष, १९९५ मा मेजर, २०१२ देखि १४ सालसम्म गोरखापत्रको सम्पादक,२०१४ सालमा एकेडेमीका सदस्य र पछि २०२४-२५ तिर करिब डेढ वर्षको लागि उपकुलपति समेत भएका थिए र विभिन्न संघ संस्थाहरूमा आवद्ध रहँदै देशविदेशको भ्रमण पनि गरेका समका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा मुटुको व्यथा, ध्रुव, मुकुन्द इन्दिरा, प्रह्लाद, म, अन्धवेग, भक्तभानुभक्त, उ मरेकी छैन, प्रेमपिण्ड, हरिततारा, अमरसिंह, राजेन्द्रलक्ष्मी, भीमसेनको अन्त्य, प्रेम, बोक्सी, विपना, अमित वासना, मोतीराम, तानसेनको झरी, स्वास्नीमान्छे, तलमाथि भतेर, तपोभूमि, चार एकांकी,

अत्याधुनिकता, माटोको ममता, विरामी र कुरूवा (नाटक तथा एकांकी), नियमित आकस्मिकता (दर्शन), छोटा कथाहरू, (निबन्ध सङ्ग्रह केही अंश प्रकाशित कृति), मेरो कविताको आराधना-भाग(१-४) (आत्मकथा), चिसो चूल्हो, आगो र पानी, (काव्य), हाम्रा राष्ट्रिय विभूतिहरू, (जीवनी), ललित कला, कला, आदि रहेका छन् । बालकृष्ण समले २०२४ सालमा 'राष्ट्रिय वीरेन्द्र स्वर्ण कला पदक,' त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा २०३१ सालमा डक्टरेट समानको 'विशेष उपाधि, पृथ्वीप्रज्ञा पुरस्कार २०३५ पनि प्राप्त गरेका थिए (पृ २६२) । नेपाली साहित्यलाई विश्वसामु पहिचान गराउन ठूलो योगदान गरेका समको वि.सं. २०३८ सालमा आर्यघाटमा निधन हुन पुग्यो ।

स्रष्टा र साहित्य मा समावेश गरिएको १५ माघ २०१८ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले समसँग साहित्यको विकास, साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव तथा व्यक्तित्व लेखन सम्बन्धी प्रश्नहरू गरेका छन् ।

(ग) विजय मल्ल

वि.सं. १९८२ सालमा सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्लको माइलो छोराका रूपमा जन्मिएका विजय मल्ल राजनीति र साहित्य दुवै क्षेत्रमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । राजनैतिक कारणले दुई वर्ष जेल जीवन व्यतित गरेका मल्ल २०२२-२३ तिर जोर गणेश प्रेस प्रा.लि. को संचालक, नेपाली लेखक संघ र नेपाली साहित्य संस्थानको सचिव, २०२६ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सहसदस्य पछि २०३६ सालमा सदस्य सचिव समेत भएका थिए । श्री ५ को सरकार शिक्षा विभागबाट केही रकम पुरस्कार प्राप्त गरेका मल्लका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा जिउँदो लास, कोही किन बरवाद होस् ! बहुलाकाजीको सपना, पत्थरको कथा, दोभान, नाम नभएको मानिस (नाटक), अनुराधा, कुमारी शोभा, (उपन्यास) विजय मल्लका कविता, (कविता सङ्ग्रह) एक बाटो अनेक मोड, परेवा र कैदी (कथासङ्ग्रह), अन्य प्रकाशोन्मुख कृतिमा माधुरी (नाटक), जङ्गबहादुर (नाटक), इश्वरको खोजमा (नाटक) लामो रातको यात्रामा (उपन्यास) मान्छेको नाच (कथासङ्ग्रह) पुरानो घर (एकांकी) आदि रहेका छन् (पृ ३२५) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २० साउन २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले मल्लसँग व्यक्तिगत लेखन, प्रेरणा र साहित्यको सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक पक्षसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेका छन् ।

३.३.५ निबन्धकार व्यक्तित्व

(क) शंकर लामिछाने

सुब्बा हरिप्रसाद लामिछानेको जेठी पत्नीबाटका जेठो छोरा शंकर लामिछानेको जन्म वि.सं. १९८६ मा भएको थियो । काव्य प्रतिष्ठानको सदस्य सचिव, हाम्रो 'साहित्य' १-८ भागको सम्पादन, 'इन्द्रेनी'को सम्पादक आदि विभिन्न संघ संस्थामा आवद्ध लामिछानेले वि.सं. २०२४ सालमा एब्स्ट्रयाक्ट चिन्तन प्याज'का लागिमदन पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका थिए । जीवनका विविध असन्तुष्टि र असहज वातावरण सहज हुन नसक्दा वि.सं. २०३२ माघ १० गते ४८ वर्षको उमेरमा वीरअस्पताल काठमाडौँमा यिनको असामयिक निधन हुन गयो । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा एब्स्ट्रयाक्ट चिन्तन प्याज (निबन्धसङ्ग्रह) गौथलीको गुँड (कथासङ्ग्रह) बिम्ब प्रतिबिम्ब (परिचयात्मक निबन्धसङ्ग्रह) गोधूली संसार (निबन्ध सङ्ग्रह) शंकर लामिछाने (आत्मपरिचय पुस्तिका) श्री ५ त्रिभुवन (उपन्यासः केही अंशमात्र प्रकाशित) आदि रहेका छन् (पृ ३३७-३३९) ।

२ असोज २०२३ को यस कृतिमा समावेश गरिएको अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले लामिछानेसँग निबन्धका विषयमा भन्दा जीवन र समग्र साहित्यका विषयमा विविध प्रश्नहरू राखेको पाइन्छ ।

(ख) गोविन्दप्रसाद लोहनी

वि.सं. १९८५ कार्तिक २८ गते पं. दीपकेश्वर लोहनीको माइलो छोराका रूपमा काठमाडौँमा जन्मिएका गोविन्द प्रसाद लोहनीले अर्थशास्त्रमा एम्.ए. सम्मको अध्ययन पुरा गरेका छन् । सामान्य अध्यापन कार्यबाट नोकरी जीवन सुरूवात गरेका लोहनी २०१०-११ सालमा मिडिल स्कुलको अध्यापक र २०१२ सालमा नेपाल बैंक लिमिटेडमा सिनियर क्लर्क हुँदै विभिन्न तह र तप्काहरूलाई पार गरेर २०३५ साल भाद्र ६ गते सम्म आइपुग्दा पाकिस्तानका लागि शाही नेपाली राजदुतमा नियुक्ति भएर एउटा गरिमामय पदमा आफूलाई स्थापित गराउन सफल भएका थिए । राजनीतिमा पनि समय समयमा आफूलाई समर्पित गरेका लोहनी श्री ५ सरकारले गठन गरेका अनेक उच्च स्तरीय समितिहरूमा आवद्ध रहि विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको भ्रमण पनि गरेको पाइन्छ । प्रबल गोरखा दक्षिणबाहुद्वारा विभूषित पनि भएका गोविन्दप्रसाद लोहनीका प्रमुख कृतिहरूमा, यो हो सोवियत रूस, चीनी संघर्षको इतिहास, भूमिसुधार, नेपालमा भूमि सम्बन्धको इतिहास (परिचयात्मक निबन्धात्मक कृति), नेतृत्वको भोक (कथा) आदि रहेका छन् (पृ. ३२०) ।

२२ भदौ २०२० को यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले लोहनीसँग आधुनिक नेपाली साहित्यको विकास, प्रगतिशील साहित्य र जीवनका विविध पक्षसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेका छन् ।

३.३.६ समालोचक व्यक्तित्व

(क) कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान

वि.सं. १९८२ सालमा नागपञ्चमीका दिन जन्मिएका कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको वास्तविक नाम गोविन्द प्रसाद प्रधान हो । प्रधानलाई कवि व्यथित र काव्य साधना को लागि २०१५ सालमा मदन पुरस्कार प्रदान गरिएको थियो भने उनले गरेको साहित्यिक योगदानको कदर स्वरूप गोरखा दक्षिण बाहु पदक पनि प्रदान गरिएको थियो । यिनलाई समालोचनाका क्षेत्रमा साहित्यकारलाई डस्ने समालोचकका रूपमा पनि लिइएको पाइन्छ भने भावुकता र जीवन दर्शनको पक्षमा पनि त्यत्तिकै सफल मानिन्छ । शान्ति निकुञ्ज विद्यालय, विद्यामन्दिर पुस्तकालय, सन्देशगृह (२००४), नेपाली साहित्य परिषद् (२००३), प्रगतिशील लेखकसंघ (२००९), नेपाली साहित्य संस्थान (२०१८) र महेन्द्र रत्न पब्लिक कलेज (२०२०) आदि स्थापना गर्ने तथा संस्थापन सदस्यहरूमध्ये एक प्रधान, २२ वर्षसम्म कन्या मन्दिर लगायत विभिन्न विद्यालय र कलेजमा अध्यापन कार्यमा लागिपरेका थिए भने राजनैतिक कारणले २००५ र २०१० मा सुरक्षा कानुन अन्तर्गत दुईपल्ट काराबास सजाय पनि भोगेका थिए । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका सहसदस्य (२०२६-३०) साझा प्रकाशनका महाप्रबन्धकको समेत जिम्मेवार वहन गरेका प्रधानका प्रमुख काव्य कृतिहरूमा भञ्ज्याङ्गनिरै गद्य कवितासङ्ग्रह, कवि व्यथित र काव्य साधना, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, साझा समालोचना (सम्पादन) सालिक निबन्ध सङ्ग्रह आदि रहेका छन् भने आँखा, जनसाहित्य, हिमानी पासा (नेवारी दैनिक) पत्रिकाहरूको सम्पादन (हाल सबै बन्द भैसकेका) पनि गरेका छन् (पृष्ठ ३०५-३०८) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २६ साउन २०२० को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले प्रधानसँग आधुनिक साहित्य, राष्ट्रिय साहित्य, साहित्यमा यौनजस्ता विषयसँग सम्बन्धित प्रश्न राखेका छन् ।

(ख) रत्नध्वज जोशी

इन्द्रध्वज जोशीका छोरा रत्नध्वज जोशीको जन्म वि.सं. १९७३ साल श्रावणमा भएको हो । स्वाध्यायन गरेर शिक्षा हासिल गरेका जोशी १९९१ सालदेखि २००५ सालसम्म गुठीमा नौसिन्दा, यसपछि चौध महिनासम्म 'धर्मोदय'मा काम गरेका, त्रिभूवन विश्वविद्यालयको वोर्ड अफ स्टडिजको सदस्य, केही समय त्रि-पद्म हाइस्कूलमा शिक्षक, हालबन्द रहेको द्वैमासिक नेपाल (नेवारी) का सम्पादक, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सह सदस्यमा २०२६ मा मनोनित भई पाँचवर्ष पछि वि.सं. २०३१-३२ मा दुई वर्षका लागि विद्वत्तवृत्ति प्राप्त, २०३५ साउनदेखि पाटन क्याम्पसमा करारनामा अन्तर्गत उपप्राध्यापक भएर विभिन्न क्षेत्रमा आफूलाई संलग्न गराएको पाइन्छ । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा मानसलङ्कार, आधुनिक नेपाली साहित्य, नेपाली साहित्यको अध्ययन, उसैको लागि-एक अध्ययन, नेपाली कथाको कथा, साहित्य समीक्षा, साहित्य चिन्तन, ऋतुविचार र लेखनाथ साहित्यशास्त्र र परिचय सम्बन्धित कृतिहरू छन् भने नेवारीमा लेखिएका नारद मोह (खण्डकाव्य), निबन्ध छ पुँचः, निबन्ध नि पुँचः, निबन्ध स्व पुँचः, लिःस (लेख सङ्ग्रह) साहित्यया पिःसाः निबन्धात्मक कृतिहरू रहेका छन् । उनले वाखँ पुँचः साहित्यया सुलचः, गद्य पूँ च, पद्य पुँ चः (दोस्रो भाग) सम्पादन पनि गरेका छन् । यसरी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका जोशीको वि.सं. २०४६ सालमा ७३ वर्षको उमेरमा निधन भयो (पृ.२८८-२८९) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २६ चैत्र २०१८ को अन्तर्वार्तामा जोशीसँग अन्तर्वार्ताकारले नेपाली साहित्य तथा आलोचनासँग सम्बन्धित विविध प्रश्नहरू राखेका छन् ।

(ग) माधवलाल कर्माचार्य

शेरलाल कर्माचार्यको छोरा माधवलाल कर्माचार्यको जन्म वि.सं. १९८४ मा भएको थियो । २००६ सालमा बी.ए. पास गरेपछि विभिन्न जागिरमा व्यस्त रहेका कर्माचार्य सार्वजनिक तथा सामाजिक प्रशासन विषयमा अध्ययन गर्न ११ महिना सम्म इङ्गल्याण्डमा बसेका थिए । श्री ५ को सरकारको उपसचिवसम्म भएका कर्माचार्यलाई २०१३ सालमा सुप्रबल गोरखा दक्षिण बाहुद्वारा विभूषित गरिएको थियो भने जोरगणेश प्रेसको महाप्रबन्धक, नेपाली साहित्य संस्थानको स्थापना कालदेखि नै सक्रिय सदस्य, केही समयसम्म यसको सचिव पनि भएका थिए । यिनले समालोचनाका साथै नेपाली, नेवारी र अंग्रेजीमा बेरोकटोकसँग कथा, कविता, निबन्ध आदि क्षेत्रमा आफ्नो कलम अगाडि बढाएका छन् ।

यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरू सौगात, तीन कविका केही कविता, आलोचना र साहित्य, जीगु मिखा साहित्यया छ्वँ (नेवारीमा) परिचयात्मक आलोचना, सम्झना निबन्ध, भानुभक्तप्रति, खारानीको थुप्रो, ल फ्वाँ (नेवारीमा) न्हुगु म्ये (नेवारीमा) कविता, मनै जति परेपछि, थछेँ (नेवारीमा) कथा, जीवन स्मृति (रवीन्द्र ठाकुर), व्यथितको कविता (अंग्रेजीमा), तत्कालीन चिनीयाँ कवि हानशानः केही कविता, The Heart Rings (छिन्नलताका ७० कविता), सबै मानिस दाजुभाइ हुन (महात्मा गान्धीको जीवनी र विचार), आइ.ए. रिचर्डसको 'समालोचनाको सिद्धान्त' (केही भाग), सबै मानिस भगवान हुन् (आचार्य रजनीश), अनुवादात्मक कृति, Nepaliself-taught, भूगोल विद्या, नेपाली सरल व्याकरण, हाइस्कुल निबन्धसङ्ग्रह, एस.एल.सी. प्रोज, पोयट्री, ओन्डर बुक आदि पाँच पुस्तकको नोट्स, Printing and Publishing in Nepal, An Easy English Grammar, विविध आदि रहेका छन् (पृ.३४९-३५०) ।

२०२३ असोज १८ को यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा उत्तमले यिनीसँग राष्ट्रिय साहित्यका सन्दर्भमा प्रश्न गरेका छन् ।

३.३.७ लोकसाहित्यिक व्यक्तित्व

(क) धर्मराज थापा

धर्मराज थापाको जन्म वि.सं. १९८१ श्रावण १ गते मङ्गलबारको दिन भएको थियो । हिन्दी र अंग्रेजीको साधारण ज्ञान हासिल गरेका थापा २०२३-२४ ताका रेडियो नेपालमा लोकगीत प्रबन्धक, पछि रेडियो नेपालबाट राजीनामा दिएपछि २०२६ सालमा राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सहसदस्यमा नियुक्ति भई २०३० सालसम्म यस पदमा रहेका थिए । २०३० साल पश्चात् ने.रा.प्र.प्र.बाट नै दुई वर्षसम्म विद्वतवृति प्राप्त गरेका थापा चीन, बर्मा, भारत र नेपालको प्रत्येक जसो जिल्लाको विस्तृत भ्रमण गरेको **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा उल्लेख गरिएको छ । यिनलाई २०२५ सालमा 'मंगली कुसुम'का लागि पद्यसाहित्यतर्फको मदन पुरस्कार पनि प्रदान गरिएको थियो । यिनका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा बन चरो, रत्न जुनेली, पहाडी सङ्गीत, विलौना, कोशेली, कालीको लहर, तिलोत्तमाको भेल, बत्तीमुनि अँध्यारो शीतल पाटी, रानी पोखरा, श्री ५ पृथ्वीको दिव्य उपदेश, श्री ५ महेन्द्रको सवाई, शहीद सम्झना, हाम्रो लोकगीत, मङ्गली कुसुम, गण्डकीका सुसेली, दिव्य चौतारी, गोल सिमल, कविता (प्राय भ्याउरे लयमा), मेरो नेपाल भ्रमण (यात्रा भ्रमण) भेटघाट (सम्पादन) तनहुँ

फुलबारी, लोक संस्कृतिको घेरामा लम्जुङ, चितौन दर्पण, सगरमाथाको सेरोफेरो, वासन्ती वसन्त, रानी वन (वनका आठ रसहरू) विविध रहेका छन् (पृ. २७८) ।

१० फागुन २०१८ को यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले धर्मराज थापासँग व्यक्तिगत जीवन, लोकसाहित्य, वर्तमान साहित्यको स्थिति र एकेडेमीसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

३.३.८ वाङ्मयसेवी व्यक्तित्व

क) सु. ऋद्धिबहादुर मल्ल

वि.सं. १९५५ मंसिर पुत्रदा एकादशीमा बनारसमा जन्मिएका सु. ऋद्धिबहादुर मल्लले दरबार स्कूलबाट म्याट्रिक सम्मको शिक्षा हासिल गरेका थिए । वि.सं. १९९० श्रीपञ्चमीदेखि 'शारदा'को संस्थापक सम्पादक र जोरगणेश प्रेस प्राइभेट लिमिटेडको संस्थापक सञ्चालक पनि भएका मल्ल नेपाली वाङ्मयको ऐतिहासिक सेवा कार्यका लागि जीवनको अन्त्यसम्म पनि सक्रिय रहेको पाइन्छ । यिनको डायवेटिजको आक्रमण र त्यसबाट हुन गएको ज्यादै कमजोर दृष्टिशक्तिले गर्दा वैशाख ६, २०२५ मा काठमाडौँ मा निधन भयो । मल्लका प्रमुख काव्यकृतिहरूमा शर्मीष्ठा, (मौलिक उपन्यास) चरित्रहीन, गोरा, आँखाको कसिङ्गर, नोत्रोदामको कुम्भे, शेष प्रश्न, ढुङ्गा पल्टियो , (अनुवादात्मक उपन्यास) शाह जहाँ (नाटक अनुवाद) गुरूशिष्य सम्वाद, शकुन्तला, गीता (अप्रकाशित पुस्तक) आदि रहेका छन् (पृ. २८३-२८४) ।

२१ फागुन २०१८ को यस कृतिमा समाविष्ट अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले ऋद्धिबहादुर मल्लसँग तत्कालीन प्रतिकूल साहित्यिक वातावरण, पत्रपत्रिकाको अवस्था, भाषासाहित्यको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा मल्लको योगदान आदिका बारेमा प्रश्नहरू राखेका छन् ।

(ख) कमल दीक्षित

वि.सं. १९८६ भाद्र कुशे औशीका दिन गैह्रीधारा शान्ति निकेतन काठमाडौँमा जन्मिएका कमल दीक्षित स.राममणि आ.दी.का नाति, केदारमणि आ.दी र श्रीमती विद्यादेवीका माहिला छोरा हुन् । बी.ए. सम्मको अध्ययन पछि कलकत्तामा एलायन्स प्रेसका व्यवस्थापक भएका दीक्षित २०१० सालमा नेपाल आएर जगदम्बा कुमारीको सहायक

सचिव, त्रैमासिक 'नेपाली'को सम्पादक, मोरङ्ग सुगर मिल्स लिमिटेड, बिराटनगर जुट मिल्स लिमिटेड, साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेसन तथा नेपाल बैंक लिमिटेडको दस वर्षभन्दा बढी समयसम्म सञ्चालक, साझा प्रकाशनको पहिलो अध्यक्ष, युनेस्कोको लागि राष्ट्रिय आयोगका सदस्य, मदन पुरस्कार गुठीको सदस्य सचिव तथा विभिन्न संघसंस्थाहरूमा आवद्ध दीक्षितले विश्वका विभिन्न देशहरूको भ्रमण गर्ने अवसरहरू पनि प्राप्त गरेका थिए । यिनका प्रमुख काव्यकृतिमा यस्तो पनि, कालो अक्षर, कागतीको सिरप, भन्नेकुरा, पर्खदै बित्ला कि ? बुकी सुन, उखान मिलेन अनुसन्धात्मक निबन्ध, हरिदासको ध्रुवचरित, मोतीरामको प्रियदर्शिका, सुन्दरानन्दको रामायण, जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा, गिरीषबल्लभको वीर चरित्र, शम्भुप्रसादको शाकुन्तल नाटक, वत्तिस सालको रोजनाम्चा, बुँइगल, विज्ञान विलासको डा.सूर्यप्रसाद (सम्पादन) आदि रहेका छन् (पृ १६८-२७०) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २५ माघ २०१८ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले नेपाली भाषा साहित्य र नेपाली साहित्यको अवस्था प्रति प्रश्न राखेका छन् ।

३.३.९ भाषासेवी व्यक्तित्व

(क) स. राममणि आ.दी.

काठमाडौँ पानढिकीमा पिता काशीनाथ आ.दी. र माता ललितादेवीको कोखबाट वि.सं. १९३९ चैत्रवदी परेवामा जन्मिएका स.राममणि आ.दी.ले शिक्षा तर्फ बनारसबाट आचार्य परीक्षा दिएको र अंग्रेजी, बङ्गाली, मराठी, गुजराती र हिन्दीमा स्वयम् अध्ययन गरेका थिए । नेपाली भाषा र साहित्यका लागि खरो रूपमा उत्रिएका राममणि वि.सं. १९६० मा बनारसमा बसेर प्रभावकारी प्रेसको व्यवस्थापन, 'माधवी' पत्रिकाको सम्पादन प्रकाशन देखि लिएर पछि काठमाडौँमा १९६६ मा श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रमको सेवा, श्री ३ चन्द्रशमशेरको हजुरिया, १९७० मा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समिति (पछि नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति र अहिलेको साझा प्रकाशनको पूर्व रूप) को संस्थापक नेपालका अंग्रेज इतिहासकार पर्सिवल ल्याण्डनका सहयोगी जस्ता विभिन्न कार्यमा संलग्न सर्दार राममणि आ.दी. ८९ वर्षको उमेरमा शान्तिनिकेतनको आफ्नै बगैँचामा २०२८ साल माघ २३ गते आइतबार राती यस संसारबाट विदा लिन पुगे । यिनका प्रमुख प्रकाशित कृतिहरूमा मातृ बोलीको स्वाङ्ग, नमूना, एक समीक्षा (सङ्क्षिप्त आत्मकहानी), गोर्खा सङ्क्षिप्त रामायण, गोर्खा सङ्क्षिप्त भारत, गोर्खा प्रबन्ध रचना शिक्षा, गोर्खा नेपाली भूगोल, गोर्खा आरोग्य

शिक्षा, गोर्खा शिशु बोधनी, गोर्खा गणित शिक्षा, पत्रबोध, कृषि शिक्षा, गोर्खा शिक्षा, (३ भाग), गोर्खा अदालती शिक्षा (४ भाग), श्रेस्ता शिक्षा, (१-८ भाग), चल्तीको औषधि, स्याहार सुसार संभार, उखानसङ्ग्रह आदि मातृभाषा, पुराना संझना (आत्मकथा) आदि रहेका छन् ।

स्रष्टा र साहित्यमा समाविष्ट १० वैशाख २०१९ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले राममणि आ.दी सँग नेपाली भाषा, हलन्त बहिस्कार आन्दोलन आदिका बारेमा प्रश्न राखेका छन् ।

(ख) बालकृष्ण पोखरेल

वि.सं. १९९० साल साउनमा चिसापानी गढीमा जन्मिएका बालकृष्ण पोखरेलले १२ वर्षको उमेरदेखि एबीसीडी आरम्भ गरी पछि दरबार स्कुलमा पढ्न थाले पनि बनारसबाट म्याट्रिकदेखि बी.ए. सम्म को अध्ययन पुरा गरी कलकत्ताबाट भाषाशास्त्रमा एम.ए प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए भने २०३० सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट एम.ए. नेपालीमा प्रथम श्रेणीमा प्रथम भएकाले लारी स्वर्ण पदक पनि प्राप्त गरेका थिए । विद्यार्थी जीवनमा नै नेपाली भाषा र साहित्यप्रति ज्यादै सक्रिय पोखरेलले आफू विद्यार्थी अवस्थामा रहँदा नै 'छात्रवाणी', 'नौलो पाइलो' र 'सगरमाथा'को सम्पादन गरेका थिए । पछि शिक्षक भइसकेपछि 'फूलपाती' र 'विरचना'को सम्पादन, 'रूपरेखा'का सल्लाहकार, २०१८ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा इन्स्ट्रक्टर र पछि लेक्चर, भएका पोखरेलले २०२१सालमा नेपाली भाषा र साहित्यको लागि मदन पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए । २०३१ कार्तिकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको प्राध्यापक, २०३६ बैशाखमा नेपाल राजकीय प्रज्ञप्रतिष्ठानको सदस्य पदमा नियुक्त भएका बालकृष्ण पोखरेलका झण्डै ३०० जति फुटकर रचनाहरू रहेका छन् भने प्रकाशित पुस्तकहरूमा सोधाइ र जवाफ, कालो भूत (सम्पादन पनि), बारूद र चेरीकाफूलहरू (अनुवाद) फुटेको ऐना, एकादेशमा (बालकथा), सुनगाभा, कानेखुसी कथा, कानुन लाम (मगर भाषामा), शान्तिसेना, सानानानी (बालकविता), रसिला कविता (बालकविता), आस्था-अनास्था-आस्था (तयार भए पनि मृत्योपर्यान्त मात्र प्रकाशित गरिने) कविता, नेपाली भाषाको कथा, पाँचसय वर्ष (सम्पादन पनि) नेपाली भाषा र साहित्य, एक मन सात चिन्तन, नेपाली र क्षेत्रीय भाषाहरूको पारस्परिक सम्बन्ध (अंग्रेजीमा पनि), राष्ट्रभाषा, ध्वनि प्रतिक्रिया र केही ध्वनि सिद्धान्तहरू (सहलेखक डा.बल्लभमणि दाहाल),

भाषा साहित्य, कलेज स्तरका निबन्धै निबन्ध (वस्तुपरक), उकुस-मुकुस (आत्मपरक) हिमाली रचना (बालनिबन्ध) आदि रहेका छन् (पृ. ३४६-३४८) ।

यस कृतिमा समाविष्ट १२ असोज २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार उत्तमले बालकृष्ण पोखरेलसँग भाषासँग सम्बन्धित अधिकतर प्रश्नहरू सोधेका छन् ।

(ग) महानन्द सापकोटा

वि.सं. १९५६ वैशाख ३० गते इलाम देवान्छापमा जन्मिएका महानन्द सापकोटाले आसाम र दार्जिलिङ्गमा शिक्षा हासिल गरी लामो समय सम्मको प्रवासी जीवन पछि नेपालको बिराटनगर आई पूर्वी नेपालमा शिक्षण आन्दोलनमा सक्रिय भाग लिएका थिए । सानै उमेरमा 'चेतना' मासिकका सहायक सम्पादक, देहरादुनमा 'गोर्खा संसार'मा काम गरेको, 'नेपाल पुकार'को डेढ वर्षको लागि सम्पादक भएका सापकोटाले शिक्षाको प्रचार नभैकन साहित्य भाषाको विकास हुन सक्दैन भन्ने मान्यता राख्दै धनकुटामा वि.सं. १९९४ सालमा गोकण्डेश्वर हाइ स्कुल, १९९६ सालतिर धरानमा पब्लिक हाइस्कुल र २००१ सालतिर चैनपुरमा सरस्वती हाइस्कुलको स्थापना गरेका थिए । सापकोटालाई 'नेपाली निर्वाचनको रूपरेखा' का लागि २०२७ सालमा मदन पुरस्कार, भाषा सेवाका लागि नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा इन्द्रराज्यलक्ष्मी पुरस्कार प्रदान गरिएको थियो । उनी गोरखादक्षिणबाहु तेस्रो श्रेणीबाट विभूषित भएका थिए भने उत्कृष्ट नेपाली रचनाका लागि दार्जिलिङ्गको दुलिचन्द स्वर्ण पदक पनि प्राप्त गरेका थिए । नेपाल, भारतको अधिकांश भाग र पश्चिम जर्मनी र बेलायतको भ्रमण पनि गरेका महानन्द सापकोटा आफ्नो जीवनको सक्रिय भाग नेपाली साहित्य र भाषाको क्षेत्रमा अर्पण गरी ८२ वर्षको उमेरमा वि.सं. २०३५ असार १ गते यस संसारबाट विदा लिन पुगे । उनका १६ भन्दा बढी प्रकाशित र २१ भन्दा बढी प्रकाशित हुन नसकेका कृतिहरू रहेका छन् । जसमा प्रकाशित केही कृतिहरू निम्न रहेका छन् - मनलहरी, जाँड रक्सी नखाऊ, अपुङ्गो, नेपालको वेदना, विशाल नेपाल, आटे, सुखको बाटो , आहुति, ध्वनिको धन्दा, जनजिब्रो, चानचुन, सरीशब्द, खस जाति र भाषा, स्त्री शिक्षा परिषद्, नेपाली निर्वाचनको रूपरेखा, नेपाली शब्द परिचय आदि रहेका छन् (पृ. ३२८-३२९) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २ भदौ २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले महानन्द सापकोटासँग नेपाली भाषाको परम्परा र विकासका सन्दर्भमा प्रश्नहरू राखेका छन् ।

३.३.१० इतिहासकार व्यक्तित्व

(क) सूर्यविक्रम ज्ञवाली

दिलविक्रम ज्ञवालीका छोरा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको जन्म वि.स. १९५५ जेठ २९ गते भारतको बनारसमा भएको हो । साधारण शिक्षापछि कलकत्ताबाट विशिष्टता सहित प्रथम श्रेणीमा बी.ए.बी.टी. गरेका ज्ञवाली २०१३ सालसम्म गवर्मेन्ट हाइस्कूल, दार्जिलिङ्गको हेडमास्टर, ३० वर्षसम्म नेपाली साहित्य सम्मेलनको संस्थापक सचिव, २०१३ मा नेपाल आई पुरातत्व विभागको डाइरेक्टर र २०१४ सालमा नेपाल एकेडेमीको सदस्य सचिव हुदै संस्कृत विभागका प्रमुख, २०१९ देखि २०२४ साल सम्म राष्ट्रिय पञ्चायतको सम्माननीय सदस्य, रा.प. अन्तरगतको विकेन्द्रीकरण समिति, गोरखापत्र सस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तरगतको अध्ययन बोर्ड र अरू समितिको सक्रिय सदस्य, राष्ट्रिय पञ्चायतको अवधि पूरा भएपछि करीब तीन वर्षका लागि नयाँ दिल्लीस्थित शाही नेपाली राजदूतावासमा सांस्कृतिक सहचारीको रूपमा सेवारत, भारतबाट फर्केको तीन वर्षपछि २०२९ साालतिर दुई वर्षको लागि प्रेस काउन्सिलको सदस्यमा मनोनित, एक वर्षका लागि त्रि.वि. सेवा आयोगका सदस्य, २०३१ सालमा राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको दोस्रो जन कुलपति, मदन पुरस्कार गुठीको सुरूदेखि नै सक्रिय सदस्य समेत रहेका थिए । संस्कृत, बङ्गाली,हिन्दी र अन्य भारतीय भाषाका पनि ज्ञाता, नेपाली भाषा, साहित्य, इतिहास र संस्कृतिमा पूर्ण अभिरूचि राख्ने ज्ञवालीका प्रमुख प्रकाशित काव्यकृतिहरूमा द्रव्य शाह, राम शाह, पृथ्वीनारायण शाह, नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, वीर बलभद्र, अमरसिंह थापा, नेपाली वीरहरू, (ऐतिहासिक कृति), भानुभक्तको जीवन चरित्र, भाभुक्तको रामायण,नेपाली भाषाको विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास, भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ साहित्यिक तथा संस्कृति सम्बन्धित कृति, डाक घर (रविन्द्रनाथ ठाकुरको बंगाली कृतिको अनुवाद), नाटक, पारे घर्तीको पुरूषार्थ (बुकर टी. वशिंगटनको आत्मकथाको अनुवाद) जीवनी, 'गोर्खाली' नेपाली भाषाको पहिलो साप्ताहिकका सम्पादक 'जन्मभूमि' मासिकका सम्पादक, 'कथाकुसुम', आधुनिक कथाका पहिलो सङ्कलनका सम्पादक, (विशेष सम्पादन) आदि रहेका छन् (पृ. २९-९२) ।

यस कृतिमा समावेश गरिएको ३ वैशाख २०१९ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले सूर्यविक्रम ज्ञवालीसँग नेपाली साहित्यको विगत, वर्तमान र भविष्यसँग सम्बन्धित प्रश्न सोधेका छन् ।

(ख) बाबुराम आचार्य

पं. धर्मदत्तका छोरा बाबुराम आचार्यको जन्म वि.सं. १९४४ सालमा चैत्रवदी त्रयोदशीका दिन भएको थियो । काठमाडौं र बनारसमा गणित, धर्मशास्त्र र व्याकरणको अध्ययन तथा स्वाध्यायनद्वारा अंग्रेजीको पनि ज्ञान हासिल गरेका आचार्य १९६७ मा खरदारमा जागिरे र १९७६ देखि इतिहास खोजमा प्रवृत्त रहेका थिए । यिनलाई प्रजातन्त्रपछि श्री ५ त्रिभुवनबाट इतिहास शिरोमणिद्वारा सुशोभित गरिएको थियो । बाबुराम आचार्यले २०२० मा शाही नेपाल एकडेमीको त्रिभुवन पुरस्कार पनि प्राप्त गरेका थिए । यिनले निर्वल स्वास्थ्य स्थिति देख्न नसक्ने आँखाका बाबजुत पनि नारायणहिटी दरबारको अनुसन्धानशालामा पहिले अरूलाई लेखाएर र शक्ति क्षीण हुँदै गएपछि टेपमा बोलेर श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको सङ्क्षिप्त जीवनी तयार गरेका थिए । यिनका प्रकाशित पुस्तकहरूमा तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड (समालोचना) पुराना कवि र कविता, नेपालको सङ्क्षिप्त वृत्तान्त, श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह (सङ्क्षिप्त जीवनी) इतिहास सम्वन्धी कृतिहरू रहेका छन् । नेपालको इतिहास लेखनमा लागि परेका आचार्य ८४ वर्षको उमेरमा २०२९ साल भदौमा यस संसारबाट सदाका लागि विदा लिन पुगे (पृ.३३५-३६) ।

यस कृतिमा समाविष्ट २५ भदौ २०२३ को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकारले बाबुराम आचार्यसँग नेपालको ऐतिहासिक, भाषिक र साहित्यिक विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू राखेका छन् ।

(ग) बालचन्द्र शर्मा

वि.सं. १९७६ साल भाद्र कृष्णाष्टमीको दिन प्रयागमा जन्मिएका बालचन्द्र शर्मा पिता गोपालचन्द्र शर्मा तथा माता राजेश्वरीदेवीका पुत्र हुन् । २००७ सालको जनक्रान्तिमा महत्त्वपूर्ण भाग लिएका शर्मा सात सालपछि विभिन्न राजनैतिक पार्टीसँग सम्बन्धित रहँदै २०११ साल जेठ ११ मा सल्लाहकार सभाको अध्यक्ष, १८ महिना सम्म र २०१२ साल माघ १३ मा १८ महिना सम्मका लागि नै शिक्षा मन्त्री, २०१४ साल आषाढ ९ गते नेपाल एकेडेमी स्थापना भए देखि २०२४ सम्म यसको उपकुलपति, यसै समयको बीचमा २०१६ देखि २०१७ मंसिरसम्म महासभाको सदस्य र २०१९ सालमा राजसभाको सदस्य भएका थिए । २०२४ देखि २०२८ सालसम्म सोभियत संघका लागि तथा २०२८ पछि फ्रान्सका

लागि शाही नेपाली राजदूत पदमा नियुक्ति भएका बालचन्द्र शर्मा २०१३ सालमा पहिलो साँस्कृतिक प्रतिनिधि मण्डलको नेतृत्व गरी जनबादी गणतन्त्र चीनको तथा सांस्कृतिक मैत्री दृढ बनाउने आधारमा रूसको निमन्त्रणामा २०१७ सालमा सोवियत संघको भ्रमण पनि सम्पन्न गरेका थिए । २०२२ सालमा गोरखादक्षिणबाहु (पहिलो श्रेणी) द्वारा विभूषित भएका शर्माको मृत्यु असार ६, २०३२ मा ५६ वर्षको उमेरमा काठमाडौँमा भएको थियो । यिनका प्रकाशित पुस्तकहरूमा नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, आदिकवि भानुभक्त, हाम्रा चार छिमेकी, नेपाली संस्कृति (इतिहास), अन्तरिक्ष, पृथ्वी (विविध), चीनका प्राचीन कथा, गुलाबकावली, (अनुवाद), युगवाणी, नेपाल पुकार, नव नेपाल (हिन्दी), पत्रिका सम्पादन, नेपाली शब्दकोश Nepal-an introduction to Nepalese Culture सम्पादन आदि रहेका छन् (पृ. ३०३-३०४) ।

यस कृतिमा समाविष्ट १९ साउन २०२० को अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले बालचन्द्र शर्मासँग निजी जीवनशैली, साहित्यमा प्रवेश तथा नेपाली साहित्य र साहित्यप्रतिको धारणा सम्बन्धी प्रश्नहरू राखेका छन् ।

३.४ स्रष्टाहरूको परिचयसँग स्रष्टा र साहित्य कृतिको अन्तरसम्बन्ध

स्रस्टा र साहित्य (२०२३) साहित्यिक अन्तर्वार्ताहरूको संग्रह हो । यसमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले नेपाली भाषा, साहित्य वाङ्मय र इतिहासका क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त पैतिस जना व्यक्तित्वहरूसँग गरिएको वार्तालापलाई समाविष्ट गरेर पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस अन्तर्वार्ता संग्रहमा समाविष्ट गरिएका वार्तानायक व्यक्तित्वहरूको परिचयलाई माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । साथै ती व्यक्तित्वहरूसँग के-कस्ता विषय वस्तुसँग सम्बन्धीत रहेर अन्तर्वार्ताकारले प्रस्नहरू राखेका छन् भन्ने कुरालाई पनि परिचयका सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । जसमा के-कस्ता विधा क्षेत्रका के-कस्ता व्यक्तित्वहरूसँगको अन्तर्वार्तालाई **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा समाविष्ट गरिएको छ भन्ने कुराको जानकारी स्रष्टाहरूको परिचयका माध्यमबाट गराइएको छ । यस कार्यले अन्तर्वार्ताहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नको लागि सहज तुल्याएको छ । त्यसैले स्रष्टाहरूको परिचयसँग यस कृतिको अन्तरसम्वन्ध कायम रहेको छ ।

चौथो परिच्छेद

स्रष्टा र साहित्य कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको विश्लेषण

४.१ विषय परिचय

स्रष्टा र साहित्य (२०२३) नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रममा पहिलो चरणमा देखापरेको ज्यादै महत्त्वपूर्ण कृति हो । विभिन्न विधा क्षेत्रका पैंतिस जना साहित्यिक स्रष्टासँग भेट गरी अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफूले लिएका अन्तर्वार्ताहरूलाई यस कृतिमा समाविष्ट गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । अन्तर्वार्ताको सैद्धान्तिक तत्त्वहरूका आधारमा ती अन्तर्वार्ताहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण प्रस्तुत शोधपत्रको यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ संवादका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

अन्तर्वार्ताको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व संवाद हो । संवादका माध्यमबाट नै अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकको व्यक्तित्व, विचार, धारणा, जीवनप्रतिको दृष्टिकोणलाई बुझ्न सक्दछ । यदि संवाद भएन भने अन्तर्वार्ताको निर्माण नै हुन सक्दैन । संवाद एक आपसमा गरिने कुराकानी भएको हुनाले यसको माध्यमबाट नै अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकका विचार, धारणा र दृष्टिकोणलाई पाठक वा दर्शक समक्ष पुऱ्याएको हुन्छ । संवादमा स्रष्टाको चिनारी, योगदान बानी व्यवहार, चिन्तन आदिको प्रस्तुतिकरण गरिएको हुन्छ ।

स्रष्टा र साहित्यमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले पैंतिस जना स्रष्टाहरूको व्यक्तित्व परिचय, कृतित्वको चिनारी, साहित्यिक योगदान, साहित्यिक वातावरण, प्रज्ञा प्रतिष्ठान, मदन पुरस्कार, साहित्यिक संघसंस्था, जीवनदर्शन आदिको जानकारी संवादका माध्यमबाट गराएका छन् । यस कृतिमा संवादका माध्यमबाट स्रष्टाका धारणा, जीवनदर्शन, साहित्यिक गतिविधि, नेपाली साहित्यको विकासमा देखापरेका विविध कठिनाइ, स्रष्टाको आर्थिक तथा पारिवारिक वातावरण आदिको बारेमा प्रकाश पारिएको छ । यस कृतिमा एकातिर स्रष्टाको व्यक्तिगत जीवनीलाई प्रकटीकरण गरिएको छ भने अर्कातर्फ उनीहरूको साहित्यिक योगदान र मूल्यमान्यतालाई संवादका माध्यमबाट प्रकाश पारिएको छ । अन्तर्वार्ताकारले संवादका क्रममा परिवेशको वर्णन पनि गरेका छन् ।

परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले माधवलाल कर्माचार्यसँगको कुराकानीका बीचमा परिवेशको यसरी चित्रण गरेका छन् - “केलटोलको दुई चोकभित्र उहाँको घर बिहानपख हाम्रो कुराकानी चलिरहेकै थियो । बीचमा कठवारले

बारेको कोठाको बाहिरी भागमा हामी दुई आमने सामने बसेका थियौं । कोठामा किताब जताततै जस्तो छरिएका थिए" । (पृ.५३)

यहाँ कस्तो परिवेशमा अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकबीच संवाद चलिरहेको थियो भन्ने कुरालाई अन्तर्वार्ताकारले पाठक समक्ष जानकारी गराउन चाहेका छन् ।

साहित्यिक प्रेरणा र प्रभावका बारेमा जानकारी लिने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले बालकृष्ण समसँग राखेको प्रश्न - "तपाईलाई शेक्सपियरले मात्र प्रभाव पारेका हुन् कि अरूले पनि" ? भन्ने प्रसङ्गमा समज्यूको भनाई यस्तो रहेको छ -

> हैन मलाई प्रभाव पार्नेमा शेक्सपियर एकजना मात्र हैनन् । विदेशका बाल्ट हिटम्यान, डायलन थोमास, इलियट, रविन्द्रनाथ ठाकुर, बाइरन, होमर, किट्स् शेली, बर्नाड शा, सफोक्लिज, युरिपाइडस, स्काइलस, समरसेट माम, इब्सेन, बाल्मीकि, व्यास आदि र स्वदेशका कालीदास र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा मेरा अति प्रिय लेखकहरू हुन् । (पृ.५)

यहाँ साहित्यकारले विभिन्न श्रोतहरूबाट प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गर्ने कुरालाई उल्लेख गरिएको छ ।

यस कृतिमा वार्तानायक लीलाध्वज थापासँगको विवाहको प्रसङ्गले उनको व्यक्तिगत कुराको उद्घाटन हुनुका साथै उनको उत्तरले ज्यादै रोचकता सिर्जना गरेको छ । जस्तै -

> थापा ज्यू तपाईले विवाह त सानै उमेरमा गर्नु भएको हो क्यार" .... ९८ सालमा विवाह गरेको थिएँ उनी ७ सालमा मरिन् ९ सालमा दोस्रो विवाह गरेँ २ छोरा भए फेरि पोहर साल मात्र गन्धर्व रीतले अर्को एउटा सङ्ग्रह गरेको छु । जनगणनाको नतिजा अनुसार नेपालमा स्त्रीको संख्या ज्यादा छ , उनीहरूलाई बिदेशमा पठाउनु या जगेढा राख्नु या छिपे रूस्तम हुन दिनुभन्दा त शक्ति भएका पुरूषहरूले २/३ वटा विवाह गर्नु नै श्रेय छ । पृ.८८)

यहाँ लिलाध्वज थापाले आफूले धेरै महिलासँग विवाह गरेको प्रसङ्गलाई रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

आजको नेपाली साहित्यको अवस्थाको चित्रण पनि अन्तर्वार्ताकारले यस कृतिमा गरेका छन् -“अँ साँच्चि आजको नेपाली साहित्यलाई कुन अवस्थामा राखे ठीक पर्ला भन्ने ठान्नुहुन्छ” । (पृ.२१)

सिद्धिचरण श्रेष्ठसँग राखिएको यस प्रश्नको उत्तरमा श्रेष्ठले यसो भनेका छन् -

> हिजो भन्दा आज जहिले पनि अगाडि बढेको हुन्छ र आजभोलिका धेरै युवकहरूको रचना देख्दा ईर्ष्या पनि लाग्छ । मोहन कोइराला, मोहन हिमांसु थापा, भैरब अर्याल, वीरेन्द्र, भूपि शेरचन आदिका केही रचना देख्दा हाम्रो साहित्यको भविष्य धेरै उज्यालो छ भन्ने लाग्छ । (पृ.५१)

यहाँ श्रेष्ठका अनुसार केही व्यक्तिका रचना बाहेक नेपाली साहित्यको भविष्य प्रगतितिर अगाडि बढेको उल्लेख गरिएको छ ।

त्यस्तै सूक्तिसिन्धुप्रतिको धारणालाई स्पष्ट पार्न लेखनाथ पौड्यालसँग गरिएको संवादको नमूना यस्तो छ-

> सूक्तिसिन्धु मा जो कविता निस्केका छन् तिनमा विप्रलम्भ श्रृङ्गारमा लेखिएको कुञ्जवर्तिनि विप्रलब्धा भन्ने श्रृङ्गार रसको कविता देखिन आए तापनि ‘वियोगिनीको उपर सखीको प्रश्न’ कविताले मेरो अध्यात्म प्रियता स्पष्ट देखाएको छ । (पृ.३४)

यहाँ वार्तानायक लेखनाथ पौड्यालले सूक्तिसिन्धुमा सङ्कलित आफ्ना कवितामा श्रृङ्गारिकता मात्रै नभएर तिनमा आफ्नो अध्यात्मप्रतिको मोह पनि झल्किएको बताएका छन् ।

यस्तै समालोचना प्रति साहित्यको धारणा प्रष्ट पार्ने उद्देश्यले सुब्बा ऋद्धिबहादुर मल्लसँग गरिएको -“तपाइँ साहित्यमा समालोचनालाई कुन स्थान दिनुहुन्छ नि” ? (पृ.५६) भन्ने प्रश्नको जवाफमा मल्लले आफ्नो विचार यसरी प्रकट गरेका छन् -

> समालोचना नभइकन साहित्यको उन्नति हुँदैन । लेखकहरूले समालोचना गऱ्यो भनेर कहिले पनि रिसाउनु हुँदैन । तर हाम्रो एक दुई वरिष्ठ साहित्यकारहरूमा यो रिसाउने बानी अझ छँदैछ’ । उहाँको यो जवाफ व्यवहारिक ज्ञान, खेदजनक वास्तविकता र निर्भिकताको प्रचुर मिश्रणको एक रूप थियो । (पृ.५६)

यहाँ आफ्ना रचनालाई सर्वश्रेष्ठ मान्ने रचनाकार र मनपर्दा उचाल्ने र मन नपर्दा पछार्ने समालोचकहरूको वास्तविकतालाई देखाइएको छ ।

यस कृतिमा एकेडेमी प्रतिको धारणालाई पनि देखाइएको छ । मोहन कोईरालासँग गरिएको 'साँच्चै एकेडेमीले तपाइ'को पुस्तक फर्काएको कुरा सुनेको थिएँ-कस्ता-कस्ता किताब भने एकेडेमीले छापेको छ-तपाइको चाहिँ किन फर्काएको हो' ? (पृ.९५) भन्ने प्रश्नको जवाफमा उनको जवाफ यस्तो रहेको छ-

> किन हो थाहा छैन, किताब छाप्न त भरमार छापेको छ । आर्थिक दृष्टिकोण नै अपनाइएको छैन । यही रूपले प्रकाशन गरिरह्यो भने एक दिन राजधानीका सबैजसो ठूलाठूला घर एकेडेमीले आफ्नो किताब थन्काउन बहालमा लिनुपर्ने छ । एक रूपैयाँको किताब बेच्न धौ धौ पर्ने देशमा १२/१३ रूपैयाँ पर्ने कसले किनिराख्छ ? देश, काल, परिस्थिति र पाठकहरूको क्रयशक्ति र उपभोग शक्ति विचार नगरिकन गरेको कामको नतिजा ठिक हुँदैन जस्तो लाग्छ । अर्को कुरा एकेडेमीमा आधुनिक नेपाली साहित्यको प्रतिनिधित्व पनि गरिएको छैन । (पृ.९५)

यहाँ एकेडेमीले आफ्नो कार्य सही रूपमा अगाडि बढाउन नसकेको वास्तविकतालाई देखाइएको छ ।

त्यस्तै गोविन्द प्रसाद लोहनीसँग मदन पुरस्कार प्रतिको अवधारणाका बारेमा राखिएको प्रश्नमा लोहनीले आफ्नो धारणालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् - "मदन पुरस्कारले बडो राम्रो काम गरेको छ र लेखकहरूलाई ठूलो प्रोत्साहन पनि दिएको छ । यस्तै अरू राणाजीले पनि खोलिदिए कति राम्रो हुन्थ्यो" । (पृ.१४६)

यहाँ वार्तानायक गोविन्दप्रसाद लोहनीले मदन पुरस्कारबाट लेखकहरूले प्रोत्साहन पाएको र यस्ता पुरस्कारहरू स्थापना गर्ने कार्यलाई अरूले पनि निरन्तरता दिनुपर्ने धारणा राखेका छन् ।

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरूसँग संवादका माध्यमबाट नेपाली साहित्य र साहित्यकारहरूका बारेमा, धेरैकुरा बुझ्न चाहेका छन् । तर छोटो समयमा लिइएका अन्तर्वार्ता हुनाले स्रष्टाका सम्पूर्ण कुराहरू भने यस कृतिमा समेटिएका छैनन् । संवादलाई अगाडि बढाउने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले वर्णनात्मक प्रश्न, तत्थ्यात्मक प्रश्न,

प्रतिक्रियात्मक प्रश्न, सुधारात्मक प्रश्नहरूबाट स्रष्टाहरूको अवधारणालाई बुझ्ने प्रयत्न गरेका छन् । यस कृतिमा संवादको माध्यमबाट नै स्रष्टाहरूको नेपाल एकेडेमीप्रतिको धारणा, साहित्य प्रयोजन सम्बन्धी धारणा, मदन पुरस्कार प्रतिको धारणा, झर्रोवादी, आन्दोलन प्रतिको धारणा, मनपर्ने लेखकहरूको जानकारी, लेखको प्रेरणा, प्रभाव, मुड, रोमान्सको प्रस्तुति, कृतिको रचनाप्रक्रियाको जानकारी, स्रष्टाको आर्थिक अवस्थाको जानकारी, नेपाली साहित्यको वर्तमान अवस्था र भविष्यप्रतिको धारणा, साहित्यमा यौन प्रयोगप्रतिको धारणा, नेपाली समालोचनाको अवस्था र साहित्यिक मान्यताको प्रकटीकरण आदिका बारेमा स्रष्टाहरूको दृष्टिकोणलाई बुझ्ने प्रयत्न गरिएको छ । संवादका क्रममा आदि, मध्य र अन्त्य भागमा परिवेशको चित्रण गर्दै दृश्यात्मकताको सिर्जना गरिएको छ ।

४.३ पात्रको व्यक्तित्व चित्रणका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

अन्तर्वार्तामा पात्रको व्यक्तित्वको प्रकटीकरण गरिएको हुन्छ । व्यक्तित्व अन्तर्वार्ताको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकको व्यक्तित्वलाई चित्रण गरेको हुन्छ । प्रत्यक्ष वार्तामा पात्रको बाह्य व्यक्तित्वलाई प्रकटीकरण र परिवेशको चित्रात्मक प्रस्तुति भएको हुँदैन । निवार्तात्मक अन्तर्वार्तामा पात्रको व्यक्तित्व र परिवेशको चित्रण गरिएको हुन्छ (उपाध्याय, २०६६ पृ. ७४) । अन्तर्वार्ताकारले व्यक्तित्वको चित्रण गर्दा वार्तानायकका बाह्य तथा आन्तरिक व्यक्तित्वको चित्रण गरेको हुन्छ । बाह्य व्यक्तित्व अन्तर्गत वार्तानायक (पात्र) को शारीरिक हाउभाउ वेषभूषा, रहन-सहन आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ भने आन्तरिक व्यक्तित्व अन्तर्गत वार्तानायकको भित्री स्वभाव, व्यवहार, दृढता, खुसी, पीडा, हीनता, कुण्ठा आदि कुराहरूलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा चित्रण गरिएको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा वार्तानायकको बाह्य तथा आन्तरिक दुवै तहमा व्यक्तित्वको चित्रण भएको छ । यस कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले व्यक्तित्वको चित्रण गर्ने क्रममा आन्तरिक तहमा भन्दा बाह्य तहमा ज्यादा केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।

४.३.१ वार्तानायकको बा≈य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्र

अन्तर्वार्तामा व्यक्तित्वको चित्रण गर्ने क्रममा बाह्य व्यक्तित्व/वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्रल**]** वार्तानायकको रूप, रङ्ग, वेषभूषा, रहनसहन, व्यवहार, आदिको चित्रण गरेको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा सहभागी वार्तानायकको बाह्य व्यक्तित्व नेकी वदी/शब्दचित्रलाई यसरी चित्रण गरिएको छ । जस्तै -

थाप्चो अनुहार ठिकैको नाक, अनि आँख पनि त्यही खालको, गहुँगोरो अनुहार, पुड्के खालको नेपाली स्तरको उचाई, गालामा घाउको दाग, आदि चिह्नाङ्कित मंगोली पुड्के टाइपको पुरूषको सामुन्ने मैले आफूलाई पाएँ । (पृ.८)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले लैनसिंह वाङ्गदेलको बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्रलाई उनकै जातीयतासँग जोडेर चित्रण गरेका छन् ।

यसैगरी वार्तानायकको व्यक्तित्वलाई चित्रण गर्ने क्रममा राममणि आ.दी.को व्यक्तित्वको चित्रण गर्दै अन्तर्वार्ताकार भन्दछन् -

करिब छ फुट उचाइको दोहोरे शरीर, अनुभवले फुलेको कपाल, ओठका छाते भैसकेको सेता जुँघा, ८० वर्षको धर्सा कोरिए पनि उज्यालो अनुहार बोलाइ चलाइको स्फुर्ति, मातृभाषाप्रतिको आगाध प्रेम र यो बुढेसकालसम्मको काम गर्ने जाँगरमा राममणिज्यूको विस्वास छचल्किरहेको थियो । (पृ. ७३)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले राममणि आ.दी.को बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वलाई एकै ठाउँमा समायोजन गरेर चित्रण गरेका छन् ।

व्यक्तित्वकै चित्रण गर्ने क्रममा लीलाध्वज थापाको बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्रलाई अन्तर्वार्ताकारले यसरी चित्रण गरेका छन् । जस्तै -

उच्च ललाट, टाठो आँखा, गोरो लाम्चो अनुहार, आधुनिक फ्रेम भएको चस्मा, ढाकाको ढल्केको टोपी, भरखर इस्त्री गरेको मयलपोस सुरुवाल र कोटको पहिरन, टल्कने जुत्ता, सजाइएको साइकल आदिले सधै विभूषित अझ थापाज्यूको भनाइअनुसार सधैं नक्कले भई, आकर्षित व्यक्तित्वमा हिँड्ने थापाज्यू र घरमा बस्ने थापाज्यूको तरिका र रहनसहनमा निकै भिन्नता रहेछ र साथै आर्थिक स्थिति पनि त्यस्तै त्यस्तै । (पृ.८६-८७)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले लीलाध्वज थापाको सौखिन व्यक्तित्वको चित्रण गरेका छन् ।

बालचन्द्र शर्माको व्यक्तित्व चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकार भन्दछन् -

दोहोरा आङ करीब ६ फीटको उचाइ गहुँ गोरो अनुहार लामो रोमन नाक,

> माइनस सातलाई पूरा गर्ने बाक्लो पावरदार चस्माले छोपेका तेजिला आँखा, ठूला कान उच्च ललाट, जहिले सुकै नेपाली टोपीले छोप्ने तालु खुइलिएका कपाल आदि भएका बालचन्द्र शर्माज्यूको व्यक्तित्व ज्यादै अनौठो खालको छ । (पृ.१०३)

यहाँ बालचन्द्र शर्माको बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्दचित्रको चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले उनको व्यक्तित्व सामान्य नेपालीको भन्दा पृथक रहेको जानकारी गराएका छन् ।

यसरी यस कृतिमा उत्तम कुँवरले वार्तानायकको व्यक्तित्व चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताको आदि, मध्य र अन्त्यमा कुनै न कुनै रूपमा सबैजना सहभागी वार्तानायकहरूको बाह्य व्यक्तित्वको चित्रण गरेका छन् । जसले गर्दा पाठकले वार्तानायकहरूलाई आफ्नै आँखाले देखेको अनुभव गर्न सकोस् र कलात्मक आनन्द प्राप्त गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्य अन्तर्वार्ताकारको रहेको पाइन्छ । वार्तानायकहरूको बाह्य व्यक्तित्वको सूक्ष्म चित्रण गरिएको हुनाले बाहृय व्यक्तित्वका चित्रणमा यो कृति सबल बन्न पुगेको छ ।

४.३.२ वार्तानायकको आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चता

अन्तर्वार्तामा वार्तानायकको शारीरिक स्वरूप, हाउभाउका साथसाथै उसको मनोविज्ञानलाई पनि चित्रण गरिएको हुन्छ । वार्तानायकको मनोवैज्ञानिक चित्रण नै उसको आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको चित्रण गर्नु हो । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले स्रष्टा (वार्तानायक) का चेहरामा देखापरेका भाव, बोल्ने रोकिने, मुस्कुराउने, झर्कने, गुनगुनाउने, कुरा घुमाउने, लुकाउने आदि कुराहरूलाई प्रस्तुत गरेर उनीहरूको आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको उद्घाटन गरेका छन् । यस कृतिमा व्यक्तित्वको चित्रण गर्ने क्रममा बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्द चित्रको जति सबल रूपमा चित्रण भएको छ आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको चित्रण त्यतिकै सबल रूपमा भने देखिएको छैन । कुनै कुनै स्थानमा अन्तर्वार्ताकारले आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको चित्रणलाई यसरी सङ्केत गरेका छन् । जस्तै -

> अरूसँग सकेसम्म चाँडै नखुल्ने, गम्भीर अनुहार भएता पनि खुलेपछि भएको घनिष्टतालाई दीर्घकालीन बनाउने बानी भएका गोठालेज्यूलाई

> हँसाउन अलि गाह्रो पर्दथ्यो । नपाइने वस्तु आकर्षक भए झैँ मलाई पनि उहाँको हाँसो मन पर्थ्यो । एक पटक हाँसेको देखिसके तापनि फेरि अर्को पटक पनि हाँसेको हेर्न मन लागेकोले आफ्नो मतलब साध्य गर्न सोधेँ -
> गोविन्द दाइ, तपाइँलाई पनि उपनाम राख्ने आधुनिक फेसनले छोएछ, हकि? (पृ.२७)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'को अन्तर्मुखी व्यक्तित्व र स्वभावको चित्रण गर्न खोजेका छन् ।

आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताकै चित्रण गर्ने क्रममा ऋद्धिबहादुर मल्लको धैर्य, सहनशीलता र निराशालाई अन्तर्वार्ताकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै -

> यही सिलसिलामा मैले मौका छोप्दै आफ्नो आखिरी प्रश्न सोधेँ-"हैन सुब्बा साहेब, आजकल तपाइँ व्यापारलाई मात्र महत्त्व दिएर शारदा जस्तो ऐतिहासिक पत्रिकालाई मार्न लाग्नुभयो भन्ने सुनिन्छ नि" ?
>
> यो उजुर भएर पनि उहाँमा कुनै नयाँ प्रतिक्रिया, जोश, भावना, आदि कुनै देखापरेनन् । उहाँले साधारण रूपमा जवाफ दिनुभयो- 'हेर्नोस, 'शारदा'मा जति खर्च छ त्यसको चौँथाई पनि उठ्दैन । ९० सालदेखि आजसम्म मैले घाटा मात्रै सहिरहेको छु । यसबाट यतिका लेखहरू निस्किसकेको तर म भने जहिलेसुकै घाटाको घाटैमा छु । तपाइँहरूको रूपरेखाको पनि यही हालत त होला नि ? हेर्नोस बाबु, धैर्य भनेको पनि एक चिज हो । यसको पनि आफ्नो सीमा हुन्छ । हामी नेपालीमा कदर गर्ने र सहयोग गर्ने प्रवृत्ति कैले आउला खै ! मैले त तीस वर्षदेखि उहीँ पुरानो रूप मात्र देखिरहेको छु । (पृ.५६-५७)

यहाँ ऋद्धिबहादुर मल्लले 'शारदा' पत्रिकामा आफूले घाटामात्र सहनु परेको कुरालाई उल्लेख गर्दै नेपालीहरूमा अरूको कदर र सम्मान गर्ने प्रवृत्ति नरहेकोमा खिन्नता व्यक्त गरेका छन् ।

यसैगरी अन्तर्वार्ताकारले माधवलाल कर्माचार्यको अनुहारमा देखिएका भावलाई यसरी सङ्केत गरेका छन् । जस्तै -

कर्माचार्यको गम्म परेको गम्भीर अनुहार तर एकनाससँग मुस्कुराई रहेको भान हुने त्यो अनुहार कुनै भावना कुनै विचारमा डुबेको जस्तो भान जहिले सुकै हुन्थ्यो, खास गरी उहाँको चस्मा भित्रको दुई आँखा कता कता हराएको जस्तो लाग्थ्यो जहिले सुकै । (पृ.२४२)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले माधवलाल कर्माचार्यको आन्तरिक तथा बाह्य व्यक्तित्वलाई एकैसाथ चित्रण गरेका छन् ।

यसरी समग्रतामा भन्नुपर्दा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले यस कृतिमा बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्द चित्रलाई जति सबल रूपमा उतारेका छन् त्यसको तुलनामा आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको चित्रणलाई उतार्न सकेको देखिदैन । आन्तरिक व्यक्तित्व/बौद्धिक उच्चताको सबल रूपमा प्रस्तुति नभएकाले वार्तानायकहरूको आन्तरिक बिम्ब बाहिर आउन सकेको छैन । यस दृष्टिले हेर्दा उनी वार्तानायकहरूको भित्री मनोभावनाहरूलाई खोतल्ने कार्यसम्म पुग्न नसकेको देखिन्छ ।

४.४ अन्तर्वार्ताकारको तटस्थताका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग वार्तालाप गर्दाको अवस्थामा वा वार्तालाप पछि घटना एवम् वार्तानायकप्रति निष्पक्ष भएर प्रस्तुत हुनु नै तटस्थता हो । यसले अन्तर्वाताकारको निर्भिकता तथा इमानदारितालाई प्रकट गर्दछ । स्रष्टा र साहित्यमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवर वार्तानायकहरूको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वबाट अति प्रभावित भएपछि उनीहरूसित वार्तालाप गर्न पुगेका छन् । यस क्रममा उनले वार्तानायकहरूका विचार, धारणा, व्यवहार, रूचि, ज्ञान, विशिष्टता, कमजोरी आदिको बोध गरेका छन् । जसबाट उनमा श्रद्धा जाग्ने, मोह भङ्ग हुने स्थितिको सृजना भएको छ । तर पनि उनी वार्तानायकहरूको अगाडि तटस्थ व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उदाहरणका रूपमा माधवप्रसाद घिमिरेसँग वार्तालाप गर्दाको अवस्थामा आफ्नो तटस्थतालाई अन्तर्वार्ताकारले यसरी चित्रण गरेका छन् । जस्तै -

ग्रम्य तथा लोकशैलीमा अगाध रूचि राख्ने कविज्यूलाई उहाँले 'बुद्ध' 'सीता' आदिजस्ता बारेमा कविता लेख्ने 'फर्मुला' बनाउनु भएको छ । त्यस अनुसार एक दुई शब्द हेरफेर गरेमात्र एउटै कविताद्वारा उहाँका विभिन्न नयाँ कविता तयार हुन्छन् भन्ने केहीँ आलोचनाको आरोपबारे

सोधी उहाँको स्पष्टीकरण मागुँ कि जसतो लागेको थियो तर 'अहिले किन ?' भनी त्यसै फर्के । (पृ.१३८)

यसबाट माधव प्रसाद घिमिरेको साहित्यिक व्यक्तित्वका अगाडि अन्तर्वार्ताकारले आफूलाई कमजोर ठानेकाले स्पष्टीकरण माग्ने इच्छा हुँदा हुँदै पनि सङ्कोचका कारण उनीसँग प्रश्न गर्न नसकेको बुझिन्छ ।

समग्रमा भन्दा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवर वार्तानायकहरूप्रति श्रद्धाले नतमस्तक बन्न पुगेका छन् भने उनीहरूका अगाडि आफूलाई तटस्थ व्यक्तिका रूपमा उभ्याएका छन् ।

४.५ परिवेश चित्रणका अधारमा स्रष्टा र साहित्य

अन्तर्वार्तामा परिवेश भन्नाले अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक बीचको आपसी कुराकानी भएको समय, स्थान र त्यहाँको परिस्थितिको दृश्यलाई बुझाउँछ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा उत्तम कुँवरले वि.सं. २०१८ माघ १५ गतेदेखि वि.सं. २०२३ साल फागुन २८ गते सम्म बिहान, दिउँसो र साँझको समयमा गरी ३५ जना वार्तानायकहरूसँग ज्ञानेश्वर, कुपण्डोल, मदन पुरस्कार पुस्तकालय, पुरानो भन्सार, जोरगणेश छापाखाना, सल्लाघारी, डिल्लीबजार, नागबहाल, गैह्रीधारा, ताहाचल, हाँडीगाउँ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, रश्मी रेष्टुराँ, गोकर्ण, फर्पिङ्ग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, बत्तीसपुतली, कालिकास्थान केलटोल, छाउनी, नारायणहिटी राजदरबार, झापा आदि विभिन्न स्थानमा वार्तानायकहरूसँग भलाकुसारी गरेका छन् । यसरी विभिन स्थानमा वार्तानायकहरूसँग गरिएको भलाकुसारीकै क्रममा अन्तर्वार्ताकारले आदि, मध्य र अन्त्य जुनसुकै अवस्थामा भए पनि वार्तास्थलको परिवेशलाई चित्रण गर्न पुगेका छन् । जसले गर्दा पाठकहरू आफूलाई अन्तर्वार्ता भएको स्थानमा नै पुगेको महशुस गर्न पुग्दछन् भने यसले अन्तर्वार्तालाई थप रोचकता पनि प्रदान गरेको छ । यहाँ परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले प्रस्तुत गरेका केही नमूनाहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा भवानी भिक्षुसँग वार्तालाप गर्न जादाँको अवस्थालाई अन्तर्वाताकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै -

> डिल्लीबजार भिक्षुको डेरा । एउटा ठीकैको कोठा चारैतिर सुरूचिपूर्ण तस्विरहरू झुण्ड्याइएका र कुनै सुन्दरीका त कुनै दृश्यका एकपट्टि कुनामा खाटमाथि किताब, पत्रपत्रिकाहरूको चाङ्ग र खाटमूनि चिठीपत्रहरूको

फाइल । अर्कोपट्टि कुनामा सुत्ने खाट अनि बीचको भित्ताको आडमा सानो टेबुल जसमा घडी, केही किताब र तस्वीरहरू आकर्षक ढङ्गले सजाइएका छन् । कोठाको सब सामान यथास्थानमा राखिएका छन् भन्ने कुरा यहाँको सफाई र सुग्घरताले बताइरहेको छ । कोठाको बाँकी रहेको ठाउँमा चार व्यक्ति आ-आफ्नो काममा व्यस्त ! सावित्री चिया बनाउनमा व्यस्त थिइन् त मखन पान बनाउनमा, भिक्षुजी मेरो जिज्ञासा शान्त गराउनमा व्यस्त हुनुहुन्थ्यो त म जिज्ञासा प्रकट गर्नमा । यस्तै कोठामा जोडिएको भान्साघरबाट मिठो बास्ना आइरहेको थियो -“ओहो भिक्षुजी, खूब मिठो बास्ना आइरहेको छ नि ?

- अँ, पाकशास्त्र त मेरो आमोदिनी (हब्बी) हो नि । (पृ.५९)

अन्तर्वार्ताकारले यहाँ भवानी भिक्षुको कोठाको व्यवस्थित र सफा सुग्घरताले युक्त वातावरणको वर्णन गरेका छन् ।

त्यस्तै अन्तर्वार्ताकारले भूपि श्रेष्ठसँग वार्तालाप भइरहँदाको अवस्थामा परिवेशको चित्रण यसरी गरेका छन् । जस्तै-

कोठाको एकातिरको भित्तामा लेखाली (डा.हर्कबहादुर गुरूङ्) को चेतावनी र मायालु आँखा भएकी **लुसी**को चित्र झुण्ड्याइएको थियो- अर्कोपट्टि भित्तामा आफ्नै २/३ चित्रहरू थिए । चारैतिर कौच र विचमा टेबुल-टेबुलमा ६-७ ओटा एष्ट्रे थिए । सगरमाथादेखि लिएर ५५५ सम्मका चुरोटका खालीबट्टाहरू यताउति छरिएका, केही किताब र कापीका हाल पनि यस्तै थियो । खुकुरी रमको खाली शिशी पनि एक कुनामा त्यसै मिल्किएको थियो । कोठाको एक कुनामा हार्मोनियम राखिएको थियो , अनि भित्तामा यताउति ठोकिएका कीलाहरूमा टाई, कोट, प्याण्ट आदि झुण्ड्याइएका थिए- यही नै भूपिज्यूको कोठा थियो- ताहाचलको शान्त वातावरणमा कविको वासस्थान ।

(पृ.७९-८०)

अन्तर्वार्ताकारले यहाँ भूपि श्रेष्ठको कोठाको परिवेशको वर्णन गर्दै ताहचलको शान्त वातावरणको परिवेशलाई देखाउन खोजेका छन् ।

उपर्युक्त अनुच्छेदहरूमा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरूसँग आफूले वार्ता गरिरहेको अवस्थामा त्यहाँको वास्तविकतालाई यथार्थमा प्रस्तुत गरेर वार्तालापका क्रममा वार्तानायकले बोलेका कुराहरू र उनीहरूले देखाएको व्यवहारको विश्वसनीयतामा वृद्धि गराएको छ । त्यस्तै परिवेश चित्रणका क्रममा वर्णनात्मक तथा विम्बात्मक शैलीको उपयोग गर्दै उत्तम कुँवरले आफ्नो भाषिक कौशलतालाई पनि प्रकट गरेका छन् । परिवेशको चित्रणले गर्दा नै **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको अन्तर्वार्ताहरू निरसिलो हुनबाट बञ्चित भई रोचक हुन पुगेका छन् ।

४.६ दृष्टिकोणका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

दृष्टिकोण भनेको कुनै पनि विषयवस्तु प्रतिको मूल्याङ्कन अथवा धारणा हो । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरको वार्तानायकप्रतिको हेराई तथा यस कृतिमा सहभागी वार्तानायकहरूको अन्तर्वार्ताकारप्रतिको हेराई नै दृष्टिकोण हो । यस कृतिको पूर्ण अध्ययन गरिसकेपछि पाठकले अन्तावार्ताकार र वार्तानायकहरू प्रति बनाउने धारणा पनि दृष्टिकोण हो । तर पाठकको दृष्टिकोणलाई भने अन्तर्वार्तात्मक कृतिमा अभिव्यक्त गरिएको हुँदैन । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार, वार्तानायक र पाठकका बीचमा देखा परेको सम्बन्धलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट पारिएको छ -

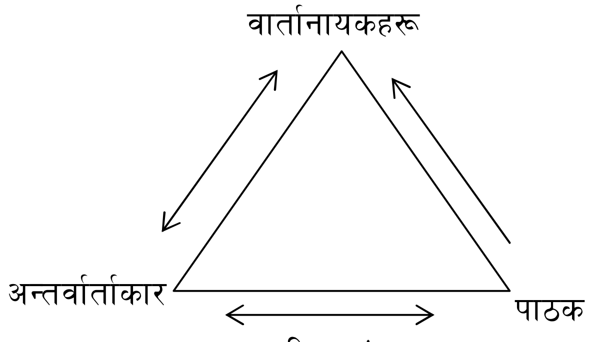

चित्र नं. १

प्रस्तुत चित्र अनुसार अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरूसँगको सम्बन्ध स्थापित गर्दै अन्तर्क्रिया गरेको देखिन्छ भने पाठकलाई पनि उनले आफ्नो यात्रामा समावेश गराएका छन् । वार्तानायकहरूले अन्तर्वार्ताकार प्रति आफ्नो छुट्टै धारणा बनाएका छन् भने पाठकले उनीहरूको अन्तर्क्रियालाई अध्ययन गरी दुवै पक्षमा आफ्नो अलग दृष्टिकोण बनाएका छन् । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकहरूको दृष्टिकोणलाई यहाँ अलग–अलग रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.६.१ वार्तानायकको दृष्टिकोण

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा विभिन्न क्षेत्रका ३५ जना स्रष्टाहरूको जीवन, जगत कृति, साहित्य, समाज, रूचि, स्वभाव, व्यवहार, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, मदन पुरस्कार गुठी आदिका बारेमा आ-आफ्नो धारणाहरू अभिव्यक्त भएका छन् । संवादका माध्यमबाट अन्तर्वार्ताकारले स्रष्टाहरू सबैसँग उनीहरूको दृष्टिकोण बुझ्ने काम गरेका छन् (उपाध्याय, २०६६:७६) । अन्तर्वार्ताका क्रममा वार्तानायकहरूले नेपाली समाज, साहित्य, जीवनप्रतिको दृष्टिकोण र भावी नेपाली साहित्यको भविष्यप्रति आ-आफ्ना धारणाहरूलाई अभिव्यक्त गरेका छन् । उनीहरूले यस कृतिमा समावेश गरिएका अन्तर्वार्तामा राखेका अभिव्यक्तिहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ-

नेपाली साहित्यको भविष्यका बारेमा गोविन्दबाहादुर मल्ल 'गोठाले'को दृष्टिकोण यस्तो रहेको छ - "नेपाली साहित्य प्रगतितिर लम्कँदै छ । ऐतिहासिक माग पूरा गर्न पनि यस्तो हुनैपर्छ । अहिलेका भावी पिढी निकै चम्कने प्रयासमा छन् तर उनीहरूले आफ्नो दृष्टिकोणलाई चौडा बनाउने कोसिस गर्नुपरेको छ" । (पृ.२७)

यहाँ गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'ले नेपाली साहित्य प्रगतितर्फ अगाडि बढिरहेको र त्यसलाई अझ बढी समुन्नत बनाउनका लागि भावी पिढीले आफ्नो धारणा वा विचारलाई फराकिलो पारेर अगाडि बढ्नुपर्ने कुरालाई औँल्याएका छन् ।

साहित्य कस्तो हुनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा लैनसिंह बाङ्देलले साहित्य प्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् - "साहित्यमा कला र सामाजको द्विपक्षीय चित्रण गरिनुका साथै देशको प्रतिनिधित्व गरिएको हुनुपर्दछ" । (पृ.११)

यहाँ लैनसिंह बाङ्देलले साहित्य कला र समाजको समिश्रणबाट निर्माण गरिनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोणलाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

त्यस्तै कविताका बारेमा केदारमान व्यथितको धारणा यस्तो रहेको छ - "तीब्रगामी कल्पनाको घोडा माथि अनुभूतिको काठीकसी विचारको लगाम पक्रेर भावुकता चढेको नै कविता हो" । (पृ.४५)

यहाँ केदारमान व्यथितले कविताका बारेमा आफ्नो स्पष्ट धारणा व्यक्त गरेका छन् । जुन धारणा कविताको स्थापित परिभाषाको रूपमा पनि रहेको छ ।

अल्पज्ञानकै भरमा कुनैपनि परिवेशको वर्णन गरेर लेख्ने कमजोर लेखकहरू प्रति बालचन्द्र शर्माको दृष्टिकोण यस्तो रहेको छ -

> हाम्रो लेखक कविलाई थारूको दैनिक चर्या थाहा छैन, गुरूङ्गको रोदीघर थाहा छैन । उनीहरूले हिमालयको सौन्दर्यको अनुभूति लिन पाएका छैनन् जीवनका साहसिला कदमको स्वाद चाख्न पाएका छैनन् खै उनीहरूले
> नेपालको वास्तविक प्राकृतिक सौन्दर्य छिचरेको ? उनीहरू विदेशी वर्णनमा आफ्नो देश रमणीय छ भनी मस्त हुन्छन् र सङ्कुचित जुद्धसडकको घेरामा २०/२५ वर्षको उमेरको वर्णन गर्न मात्र तम्सन्छन् । (पृ.१०६)

यहाँ समालोचक बालचन्द्र शर्माले कुनै पनि विषयको बारेमा गहन अध्ययन नै नगरी अल्पज्ञानको भरमा विभिन्न परिवेशहरूको वर्णन गर्दै साहित्यको रचना गर्ने कमजोर लेखकहरूका बारेमा आफ्नो टिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन् -

लेखक र समालोचक बीचको सम्वन्धका बारेमा रत्नध्वज जोशीको दृष्टिकोण यस्तो रहेको छ -"लेखक र लोचकको विषयमा सहनशीलता आएको छैन -"लेखकहरू आलोचकले राम्रो कुरा मात्र लेखिदेओस भन्ठान्छन् उनीहरू यो कुराको विचारै राख्दैनन्-आलोचक लेखकको कमारो होइन" । (पृ.६५-६६)

यहाँ सालमोचक रत्नध्वज जोशीले समालोचक लेखकहरूको बीचमा तथस्ट व्यक्ति भएको हुनाले उनीहरूसँगको व्यक्तिगत सम्बन्धबाट समालोचक अलग रहनुपर्ने धारणालाई अभिव्यक्त गरेका छन् -

नेपाली समालोचकहरूका बारेमा मोहन कोइरालाको धारणा यसरी व्यक्त भएको छ -

> नेपाली साहित्यमा समलोचकको ज्यादै ठूलो अभाव छ- जुन मैलै मात्र हैन धेरै जसो लेखकहरूले महसुस गरिसकेका हुन् । समालोचकको अभावले गर्दा लेखकले आफूलाई राम्रो चिन्न पनि पाउँदैनन् । वर्तमानका केही
> समालोचकले पनि आधुनिक कवितालाई राम्ररी प्रकाशमा ल्याउन सकेका छैनन् र साथै आफै पनि रूमलिएका छन् , आ-आफ्नो वादे-मुकुण्डोको
> आडमा साहित्यिक कृतिको लेखा जोखा नगरी जात, पात र वादको जोखा गर्छन् । (पृ.९६)

यहाँ कवि मोहन कोइरालाले समालोचक र सर्जकका बीचमा रहेको विरोधाभासलाई टिप्पणी गर्न खोजेका छन् ।

श्यामदास वैष्णवको मदन पुरस्कार प्रतिको धारणा यस्तो रहेको छ-

> मदन पुरस्कारले साहित्यकारहरूलाई जे सक्दो प्रेरणा दिइरहेको छ । यद्यपि अनेक कुरा सुनिन्छ तापनि मदन पुरस्कारले कुनै साहित्यिकलाई दुत्कारेको वा अपमान गरेको छैन । न साहित्यिक व्यक्तिहरूको बीचमा तिकडम चलाएर आफू ठूलो हुने कोशिस नै त्यहाँ देखिन्छ । अरू नराम्रो पक्ष भनिने कुरा जे भएको छ, हामीलाई मतलब भएको पनि हैन । (पृ.१५२)

यहाँ श्यामदास वैष्णवले मदन पुरस्कारले नेपाली साहित्यको विकासका लागि साहित्यकारहरूलाई सक्दो टेवा पुऱ्याइरहेको कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

गोविन्दप्रसाद लोहनीले एकेडेमी प्रतिको धारणालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् -

> एक जना साथीले भन्नुभएझैँ एकेडेमी त बूढी गाईलाई थन्काउने गौशाला जस्तो मात्र भएको छ । साहित्यकारको कदर त भयो तर कदर मात्र गर्ने एकेडेमीको काम हैन । काम र कदर साथसाथै हुनुपर्छ । एकेडेमिसियन अहिलेका भइहाल्नुभयो र कामको लागि केही युवकहरूलाई सदस्यको रूपमा नलिई क्रियाशील कार्यकर्ताको रूपमा सम्मिलित गरे काम पनि हुन्थ्यो । (पृ.१४६)

यहाँ गोविन्दप्रसाद लोहनीले ने.रा.प्र.प्र. ले सही रूपमा आफ्नो कामलाई अगाडि बढाउन नसकेको धारणालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूसँग समाज, साहित्य र साहित्यिक संस्थाप्रति उनीहरूको धारणालाई बुझ्ने काम गरेका छन् । त्यस्तै नेपाली साहित्यको विकास नेपाली समालोचना, साहित्यिक पुरस्कार, जीवनदर्शन, आदिका बारेमा पनि वार्तानायकहरूसँग दृष्टिकोण बुझ्ने काम अन्तर्वार्ताकारले गरेका छन् ।

४.६.२ अन्तर्वार्ताकारको दृष्टिकोण

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले आफ्नो वार्तानायकहरू प्रतिको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेतापनि उनीहरूका साहित्यिक तथा जीवनदर्शन प्रतिको

दृष्टिकोणलाई भने कृतिमा उपस्थित गराउन सकेका छैनन् । अन्तर्वार्ताका क्रममा कतै कतै मोह भङ्गको स्थिति सिर्जना भएको देखिएतापनि वार्तानायकप्रति उनको तटस्थता र उनीहरूप्रति रहेको उच्च सम्मान नै अन्तर्वार्ताकारको दृष्टिकोण बनेर यस कृतिमा प्रस्तुत भएको छ । यहाँ अन्तर्वार्ताकारले प्रस्तुत गरेका धारणालाई नमूनाका रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

आफ्नो धारणा प्रस्तुत गर्ने क्रममा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले'को जीवनको वाध्यात्मक परिस्थितिलाई अन्तर्वार्ताकारले यसरी चित्रण गरेका छन् । जस्तै-

> नेपाली साहित्यको विकास ? गोविन्दज्यू जस्ता समर्थ लेखकलाई साहित्य सिर्जनातर्फ लाग्न नसके पेटको समस्या टार्न छापाखानाको मैनेजरी
> गर्नुपरिरहेको छ, आफ्नो सिर्जना-शक्ति खेर फाल्नु परिरहेछ केही सीमित व्यक्ति बाहेक धेरैजसो नेपाली साहित्यकारहरूको यही अवस्था छ, जसलाई साहित्य रचनाको निमित्त आर्थिक साहयता दिइएको छ । उनीहरू पैसामा मात्र डुब्न चाहन्छन् र जसलाई दिइएको छैन उस्ताको त कुरै भएन । अनि नेपाली साहित्यको उन्नति ..... कसरी होस् ? (पृ.२९)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को सिर्जनात्मक समय छापाखानाको व्यवस्थापनमा खेर गइरहेको अवस्थाप्रति दुःख प्रकट गर्दै उनको माध्यमबाट सम्पूर्ण नेपाली साहित्यकारहरूको कमजोर अवस्थाका बारेमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा वार्तानायकहरूको तुलनामा अन्तर्वार्ताकारको आफ्नो दृष्टिकोण व्यापक रूपमा उपस्थित हुन सकेको छैन । अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरू सँग प्रायः एउटै किसिमका प्रश्नहरू राखेर उनीहरूको दृष्टिकोण बुझ्ने प्रयत्न गरेका छन् । कृतिकेन्द्री भन्दा जीवनीसँग सम्बन्धित रहेर उनीहरूको धारणालाई बुझ्ने प्रयास यस कृतिमा भएको देखिन्छ । दृष्टिकोणका हिसावले यो कृति वार्तानायकको दृष्टिकोण प्रमुख रहेको कृति हो ।

४.७ प्रस्तुति शैलीका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

कुनै पनि कृतिमा भाषाको प्रस्तुत गर्ने तरिका नै प्रस्तुति शैली हो । भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । भाषाकै माध्यमबाट मानिसले आफ्नो विचारलाई एकअर्काका

बीचमा पुऱ्याउन सक्दछ । भाषाको प्रस्तुतिका माध्यमबाट नै साहित्यको सिर्जना भएको हुन्छ । भाषा भावको चरम संवाहक हुने हुँदा भाव एवम् विचारको सम्प्रेषणमा भाषा-प्रयोगको कुशलता देखिन्छ (सुवेदी, २०५३:११५) । साहित्यमा व्याकरणद्वारा निर्देशित भाषाकै प्रयोग गर्नु पर्ने अनिवार्यता हुँदैन । त्यसैले कलात्मकता, भाषिक सौन्दर्य तथा नवीनताको सिर्जना गर्नका निम्ति साहित्यमा छुट पाएको हुन्छ तर त्यसबाट कलात्मकतामा भने अवश्य वृद्धि हुनुपर्छ । अन्यथा त्यस्तो प्रयोग गल्ती ठहरिन्छ (शर्मा, २०६६: ३७) । अन्तर्वार्तामा पनि भाषाको विशिष्ट प्रयोग गरिएको हुन्छ । भाषाको प्रयोगबाट नै अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक बीचको संवादले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दछ । भाषा प्रयोगको माध्यमबाट नै अन्तर्वार्तामा अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायक बीचको मौलिकतालाई स्पष्ट्याएको हुन्छ । भाषाका विभिन्न विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । ती विशेषताहरूलाई कृतिकारले आफ्नो कृतिमा उतारेको हुन्छ । आफ्नो कृतिमा कृतिकारले भाषाको प्रयोग गर्दा अपनाउने तरिका नै शैली हो । शैलीका माध्यमबाट नै लेखकले आफ्नो पहिचान स्थापित गराएको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृति पनि भाषाको प्रस्तुति शैली र संवादका दृष्टिले उत्कृष्ट कृति हो । यस कृतिमा प्रयोग गरिएको भाषिक विशेषता र शैलीलाई यहाँ बुँदागत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

४.७.१ शब्दप्रयोग

शब्दचयन भन्नाले भाषाको लघुतम अर्थयुक्त एकाइको छनोटलाई बुझिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो रूचिअनुरूप भाषामा पाइने विभिन्न उस्तै अर्थदिने शब्दहरूबाट शब्दको छनोट गरी आफ्नो रचनाहरूमा प्रयोग गर्न सक्दछ । भाषामा असङ्ख्य सम्भावनाहरू देखिने भएकाले सर्जकले समय, परिवेश अनुरूप शब्दहरूको प्रयोग गरेर आफ्नो निजी स्वरूपलाई स्थापना गरेको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा पनि अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकहरूले विषय, परिवेश र सन्दर्भ अनुरूप तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रशस्त रूपमा प्रयोग गरेका छन् । जस्तैः नाग (पृ.६४), डस्ने (पृ.६४), पो (पृ.१०१), खै (पृ. १४९), मुसुमुसु (पृ.७०), चुर्लुम्म (पृ.३१) ढ्वाङ्ग (पृ.१९), गल्ड्याङ गुल्डुङ्ग (पृ.६७), पाण्डुलिपि (पृ.७), आदि । त्यस्तै रियलिटी (पृ.६) डार्लिङ्ग (पृ.९), स्याक्रिफाइस (पृ.९), ग्यालरी (पृ.९), गिरफ्तार (पृ.४७), मिटिङ्ग (पृ.७), माउथपिस (पृ.१९६), फर्मुला (पृ.१३८), सिकायत (पृ.१६७), भल्गारिटी (पृ.१९९), इमेज (पृ.२५७) आदि विभिन्न किसिमका शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ । अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकहरूले यथार्थको प्रस्तुति गर्नका निमित्त यस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् ।

४.७.२ वाक्यप्रयोग

नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिका दृष्टिले वाक्य सबैभन्दा ठूलो सार्थक एकाई हो । अर्थका दृष्टिले हेर्ने हो भने पनि वाक्य सिङ्गो संकथनलाई बुझाउने भाषिक एकाइ हो । कुनै पनि कृतिमा भाषिक अभिव्यक्तिलाई सार्थक तुल्याउनका लागि वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ । वाक्यप्रयोगले भाषाको अर्थबोधमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहमा पनि विभिन्न किसिमका वाक्यहरूको प्रयोग गरी भाषिक अभिव्यक्तिलाई जीवन्त तुल्याइएको छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा प्रयोग गरिएका त्यस्ता केही वाक्यहरूलाई नमूनाका रूपमा यहाँ तल उल्लेख गरिएको छ । जस्तै :

मिलित वाक्य

'मेरो विश्वास भौतिक विज्ञानमा छ र यसैबाट ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा पनि मेरो विश्वास छ (पृ.२) । '

विस्मयसूचक वाक्य

'होइन, मलाई शङ्का भएको या नभएको कुरा छोडौ न' (पृ.१०१) ।'

क्रियारहित वाक्य

'जनै पूर्णिमाको दिन । विहान पानी पर्ला र नपर्लाको दोसाँधमा रहेको समय कहिले घाम कहिले सिमसिमे पानी ! वरिपरि रुखले घेरिएको सानो घर ताहाचलको एकान्त ठाउँ (पृ.१०८) । '

प्रश्नार्थ वाक्य

'साहित्य के हो ?' (पृ.१८४) ।

अनिश्चयार्थ वाक्य

'समय घट्किसकेपछि 'हत्तेरिका !' मात्र भन्नुपऱ्यो भने विश्वले हामीलाई पनि धत्तेरिका नभन्ला र ?' (पृ.२१०) ।

यसरी **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा सरल, मिश्र, संयुक्त, मिलित, प्रश्नार्थक, विश्मयसूचक आदि विविध प्रकारका वाक्यहरूको यथोचित प्रयोग गरेर अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकका अभिव्यक्तिलाई स्पष्ट पार्ने काम गरिएको छ ।

४.७.३ उखान प्रयोग

कुनै पनि भनाइलाई सार्थक तुल्याउनका लागि सूत्रात्मक ढङ्गले प्रयोग गरिने वाक्यहरू नै उखान हो । सामान्य सत्य, परिपक्व ज्ञान वा साझा अनुभवमा आधारित सारगर्भित र सुत्रात्मक उक्तिलाई उखान भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६३:५२०) ।

स्रष्टा र साहित्य मा पनि भाषिक अभिव्यक्तिलाई सार्थक तुल्याउनका लागि अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकहरूले विभिन्न किसिमका उखानहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस कृतिमा प्रयोग भएका त्यस्ता केही उखानहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ । जस्तै :

- 'मलाई त्यस्तो आरोप लगाउने मुख्य कारण 'कुण्ड कुण्ड पानी मुण्ड मुण्ड बुद्धि' भएकाले नै हो' (पृ.४३) ।
- 'चवन्न हजार वर्गमिलभित्र अतीत कालदेखि घट्दै आइरहेको असम्भव घटनाहरू नै हाम्रो बाबु बराजुहरूलाई 'बोल्नेको पीठो बिक्छ नबोल्नेको चामल पनि बिक्दैन' भन्ने उखान बनाउन बाध्य गराएको कुरालाई त्यसै अस्वीकार गर्न पनि सकिन्न ....' (पृ.५१) ।
- 'श्री भिक्षु 'हुने विरूवाको चिल्लो पात' उखानको सजीव पात्र हुनुहुन्छ (पृ.६२) ।'

'नहुनु मामा भन्दा कानो मामा निको' भन्ने भनाइको प्रमाण स्वरूप श्री रत्नध्वज जोशीले आलोचक भनेर यो मान्यता पाउनु भएको हो भन्न गाह्रो नमान्ने लेखक पनि नेपाली साहित्यमा नभएका हैनन्' (पृ.६५) ।

- 'इनार खन्नु छ, पानी खानु छ, घरद्वार केही छैन' भन्ने उहाँको स्वीकारोक्तिले नै म ज्ञवालीज्यूको आर्थिक स्थितिसँग परिचित भइसकेको थिएँ ' (पृ.७१) ।
- 'भन्दछ तेस्रो आत्माराम, पढो पढोजी राखो नाम'मा कवि शिरोमणि श्री लेखनाथको आत्माराम पनि श्री राममणि नै हुनुहुन्थ्यो ......' (पृ.७२) ।
- "त्यो' लाटाको देशमा गाँडा तन्नेरी' जस्तै हो' (पृ.११३) ।"
- "हिन्दीमा भन्ने हो भने जो भला सो भला !' बस' (पृ. २१६) ।"
- "भनिएकै छ- 'अति सर्वत्र वर्जयेत् ...' (पृ.२२९) ।"

यसरी **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा आफ्नो अभिव्यक्तिलाई सार्थक तुल्याउनका लागि नेपाली, हिन्दी र संस्कृतका विभिन्न उखानहरूको प्रयोग भएको छ ।

४.७.४ वर्णनात्मक भाषाको प्रयोग

कुनै पनि कृतिमा त्यसको बाह्य यथार्थलाई लेखकले आफ्नै भाषामा वर्णन गरेको हुन्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा पनि उत्तम कुँवरले स्रष्टाहरूसँग कुराकानी गर्दा उनीहरूको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व र योगदानको वर्णनात्मक रूपमा चर्चा गरेका छन् । त्यसैले यो कृति वर्णनात्मक रूपमा सबल देखिन्छ । स्रष्टाको व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा अन्तर्वार्ताकारले यसरी, चर्चा गरेका छन् । जस्तै-

> उहँका पूर्वज पढ्न गई उहीँ बसोबास गरेकोले श्री बालचन्द्र शर्माको जन्म प्रयोगमा नै भयो । वीरेन्द्र केशरीसँग सम्बन्धित आमाको पठन पाठनमा बढ्ता अभिरूचि भएकाले आमाले नै संस्कृतमा शिक्षा दिन थाल्नुभयो र पछि ८ वर्षको उमेरमा बालचन्द्रज्यू सपरिवार काशीमा अंग्रेजी आएपछि अंग्रेजी पढ्न थाल्नुभयो । म्याट्रिकको तयारी गर्दागर्दै पिताको देहान्त भयो र २ वर्ष पढाइ नै रोकियो । तर परिवारको भार आफूमा पर्न आए तापनि सङ्घर्ष गर्दै अंग्रेजी साहित्यमा एम्.ए. र हिन्दी साहित्यमा साहित्य रत्न पास गर्नुभयो । बनारसमा नेपाली कांग्रेसको गठन भएपछि उहाँ २००३ सालमा नोआखली मारकाट काण्डमा नेपाली मारिएको कुरा बुझ्न आसाम जानुभयो । पछि नेपाली कांग्रेसको महासचिव पनि हुनुभयो र चार सालमा विराटनगरको हडतालमा गिरफ्तार हुनुभयो तर जेलमा बिरामी हुनु भएकोले उहाँ विनाशर्त जेलबाट छुट्नुभयो । उहाँ चार सालदेखि नै 'युगवाणी' को संस्थापन सम्पादक मण्डलको एक सदस्य हुनुहुन्थ्यो । सात सालको जनक्रान्तिमा उहाँले गण्डक र कर्णाली अञ्चलको कमाण्डर भई सफल क्रान्तिको सञ्चालन गर्नुभएको थियो । अनि १० सालमा उहाँ १८ महिनाको निमित्त शिक्षामन्त्री, र २०१४ सालमा आषाढ ९ गते उहाँ एकेडेमीको उपकुलपति पदमा मनोनित हुनभयो । (पृ.९८-९९)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले बालचन्द्र शर्माको सङ्घर्षमय जीवन र उनले प्राप्त गरेको सफलतालाई वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी यस कृतिमा स्रष्टाहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र योगदानको चर्चा गर्दा अन्तर्वार्ताकारले वर्णनात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् ।

४.७.५ विश्लेषणात्मक भाषाको प्रयोग

कुनै पनि घटनाको सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्नु नै विश्लेषण हो । विश्लेषण गर्दा प्रयोग गरिने भाषाको शैली नै विश्लेषणात्मक भाषाशैलीको प्रयोग हो । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले कतिपय वार्तानायकहरूका संवादमा आएका घटनाहरूको विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनीहरूको साहित्यिक योगदानको चिनारी दिँदा तथा परिवेशको चित्रण गर्दा समेत विश्लेषणात्मक शैलीलाई अपनाएका छन् । २०११ सालमा लेखनाथको अभिनन्दन कार्यक्रमको विश्लेषण अन्तर्वार्ताकारले यसरी गरेका छन् । जस्तै -

> २०११ साल पुस २० गतेको दिन ! मध्य दिनमा जिउँदा कविलाई रथमा राखेर हजारौँ जनताले तछाड र मछाड गर्दै ठमेल सल्लाघारीदेखि ऐतिहासिक टुडिखेल खरीको बोटसम्म ल्याए । जुलुसमा आएका हजारौँ जनतामा साना ठूलाको भेद थिएन, साम्प्रदायिकताको भाव थिएन, अनि छुत अछुतको कलङ्क थिएन । कविको सम्मान गर्न पाएको गौरवमा सबैले आपसमा मस्त भई कवि शिरोमणिलाई खरीको बोटमा ल्याए अनि सभासद बनाए शिरोमणिको आँखामा आँसु थियो । जनता हर्षोल्लासमा चुर्लुम्म डुबेका थिए । (पृ.३०)

यहाँ लेखनाथको अभिनन्दन कार्यक्रमको परिवेश र घटना अनुकूलको विश्लेषणात्मक भाषाशैलीको प्रयोग अन्तर्वार्ताकारले गरेका छन् -

४.७.६ निबन्धात्मक भाषाको प्रयोग

स्रष्टा र साहित्य अन्तर्वार्तासँग सम्बन्धित कृति भए पनि संवाद तत्वका तुलनामा निबन्ध तत्वको पनि प्रबल उपस्थित रहेको कृति हो । यस कृतिमा वार्तानायकहरूसँग भएको संवादलाई अन्तर्वार्ताकारले जस्ताको तस्तै उतार्ने काम मात्र नगरेर अन्तर्वार्ताका क्रममा प्रस्तुत भएका विषय र घटनालाई निजात्मक अनुभूतिमा ढालेर व्याख्या गर्ने काम गरेका छन् । जसले गर्दा भाषिक कलामा निबन्धात्मक चेतनाको प्रवेश भएको छ र

अन्तर्वार्ताहरू कलात्मक र साहित्यिक बन्न पुगेको छन् । यस कृतिमा अन्तर्वार्ताकारले भाषाको निबन्धात्मक प्रयोग यसरी गरेका छन् । जस्तै -

> छातीबाट खसेका राता रगतका एक एक थोपाहरूले लाखौँ पानामा वेदनाले भरिएको राणाकालीन नेपाली साहित्यको इतिहास अटुट रूपमा लेख्न पुग्ने छ । त्यही व्यक्तिले आफ्नो बाबुको साहित्य सेवा गर्ने सम्पत्ति अधिकृत गरी आफूले मात्र एकलौटी नबनाएर छोराहरूमा पनि बाँडिदिएको थियो । आफूप्रति उचित न्याय होस् भनी माग गर्ने व्यक्तिको कथा यस्तै छ । अनि यस्तै कथा भएको त्यो मानिसलाई नेपालीहरू ऋद्धिबहादुर मल्ल भन्दछन् । पृ.५२)

यहाँ अन्तर्वार्ताकारले सहिदको बलिदानको चर्चा गर्दै ऋद्धिबहादुर मल्लको साहित्यिक योगदानको चर्चा गर्ने क्रममा निबन्धात्मक शैलीमा कलात्मक रूपले उनको व्यक्तित्वको चित्रण गरेका छन् ।

यसरी **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा भाषाशैलीको प्रयोग गर्दा सम्बोधनात्मक शैली, बिम्बात्मक शैली, पूर्वस्मरण प्रयोग पनि गरिएको छ । यस कृतिले भाषिक कलाको उच्च सौन्दर्यलाई समेटेको छ । निबन्धात्मक सौन्दर्यले गर्दा अन्तर्वार्ताहरू निवार्तात्मक र साहित्यिक बन्न पुगेका छन् । वर्णन, विश्लेषण र कलात्मक भाषाको प्रयोग स्रष्टाको व्यक्तित्व परिचय र योगदानको चर्चा गर्ने क्रममा आएको छ । अन्तर्वार्तामा संवाद तत्वको प्रबलता रहने भएता पनि निबन्धात्मक भाषिक शिल्पले गर्दा यो कृति अन्तर्वार्ता साहित्यको उच्च कलात्मक र उत्कृष्ट नमूनाका रूपमा नेपाली साहित्यमा जीवन्त कृति बनेर रहेको छ ।

४.८ संरचनाका आधारमा स्रष्टा र साहित्य

कुनै पनि कृतिले प्राप्त गरेको स्वरूप नै संरचना हो । संरचनाका आधारमा **स्रष्टा र साहित्य**ले प्राप्त गरेको स्वरूपलाई बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ :

४.८.१ बाह्य संरचना

बाह्य संरचनाले कृतिको फैलावटलाई बुझाउँछ । **स्रष्टा र साहित्य** कृति जम्मा १५+३५४ पृष्ठमा संरचित रहेको कृति हो । यसमा चारपृष्ठ ओगट्ने अन्तर्वार्ताको संख्या

दुईओटा, पाँचपृष्ठ र नौ पृष्ठ ओगट्ने अन्तर्वार्ताहरूको संख्या छ-छ ओटा, छ पृष्ठ र आठ पृष्ठ ओगट्ने अन्तर्वार्ताहरूको संख्या पाँचपाँच ओटा, दशपृष्ठ ओगट्ने अन्तर्वार्ताहरूको संख्या तीनवटा तथा एघार पृष्ठ र तेह्र पृष्ठ ओगट्ने अन्तर्वार्ताहरूको संख्या एक-एक ओटा रहेका छन् । त्यस्तै वार्तानायकहरूको जीवनी प्रकाशित, प्रकाशोन्मुख र अप्रकाशित कृति तथा ठेगानाको जानकारी दिइएको परिशिष्ट खण्ड एकदेखि छ पृष्ठसम्म विस्तारित देखिन्छन् । यसरी यस कृतिभित्रका अन्तर्वार्ताहरू मूलतः मध्यम आयाममा र अंशत लघु आयाममा संरचित रहेका देखिन्छन् (उप्रेती, पृ. १०१-१०२) ।

४.८.२ आन्तरिक संरचना

आन्तरिक संरचनाले कृतिको आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासलाई बुझाउँछ । जसलाई हरिमोहन (सन् २००५:२९४) ले परिचय (Intro), शरीर (body) र अन्त्य (Ending) को नाम दिएका छन् । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा अन्तर्वार्ताकारले आन्तरिक संरचना अन्तर्गत आदि वा परिचय खण्डभित्र वार्तानायकसँग भेट गर्न जाँदाको अनुभूति, घटना, वार्तानायकको संङ्क्षिप्त जीवनी, वार्तालापको अवस्था, वार्तानायकप्रति आफ्नो दृष्टिकोण आदि कुराहरूलाई वर्णनात्मक एवम् चित्रात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै मध्य (शरीर) खण्डमा वार्तानायकको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, विचार, धारणा, जीवनप्रतिको दृष्टिकोण आदि बुझ्ने काम गरेका छन् भने आफ्नो र वार्तानायकको संवादयुद्ध, भावभङ्गिमाको प्रकटीकरण तथा परिवेशको चित्रण पनि यसै खण्डमा गरेका छन् । उनको स्वभाव तथा बौद्धिकता, पुरक प्रश्न गर्न सक्ने, वार्तालापलाई उद्देश्यमा केन्द्रित गर्न सक्ने, कुरा थुत्न सक्ने आदि क्षमताहरू पनि यसै खण्डमा देखिएको छ । कृतिको महत्त्वपूर्ण खण्ड पनि रहेको हुनाले रोमान्स तथा उद्देश्यको प्राप्ति पनि यसै खण्डमा रहेको छ । अन्तर्वार्ताको मुख्य खण्ड भएकाले अन्यको तुलनामा यो खण्ड लामो पनि बन्न पुगेको छ । अन्त्य खण्डमा वार्तालापको सन्दर्भलाई विट मार्दै कृतिलाई समापनतर्फ लगिएको छ । यस खण्डमा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले स्रष्टाप्रति उच्च सम्मान प्रकट गर्दै स्रष्टाहरूप्रति राज्य जिम्मेवार हुनुपर्ने कुरालाई औल्याएका छन् । वार्तानायकहरूसँग केही पारिवारिक कुराकानी गर्दै उनीहरूलाई भन्न मन लागेका कुराहरू भन्ने अवसर दिएका छन् र धन्यवाद र नमस्कारको आदानप्रदान गरी अन्तर्वार्तालाई समापन गरेका छन् । समग्रमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको आन्तरिक संरचना आदि, मध्य र अन्त्यको उपयुक्त विन्यासमा संरचित रहेको छ ।

४.९ शीर्षकविधानका आधारमा **स्रष्टा र साहित्य**

कुनै पनि रचनाको पहिचान भनेको त्यसको शीर्षक हो । शीर्षकले नै सिङ्गो रचनाको बारेमा त्यसभित्र के कस्ता कुराहरू रहेका छन् भन्ने कुराको बोध गराएको हुन्छ । शीर्षकको चयन गर्दा विषयवस्तुसँग सम्बद्ध रहेर गर्नुपर्छ । **स्रष्टा र साहित्य** कृतिमा 'स्रष्टा' नामपद 'र' संयोजक 'साहित्य' नाम पद मिलाएर शीर्षक राखिएको छ । यसमा स्रष्टाले वार्तानायक र 'र' ले संयोजन गरेर 'साहित्य'ले साहित्यसँग सम्बन्धित भन्ने कुरालाई जनाएको छ । जसले वार्तानायकसँग सम्बन्धित साहित्य भन्ने अर्थबोध गराएको छ । यसले यस कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको मूल विषय साहित्य भएको बोध गराउँछ । यस कृतिभित्र सङ्ग्रहीत अन्तर्वार्ताहरूका शीर्षकहरू विषयसूचीमा वार्तानायकहरूका नाम उल्लेख गरेर राखिएका छन् भने अन्तर्वार्ताहरूमा चाहिँ विषयसूचीको क्रमका आधारमा १,२......३५ भनेर राखिएको छ । जसले गर्दा पाठकहरू विषयसूची नहेरी एकैपटक कृतिभित्र प्रवेश गर्दा अन्तर्वार्ताको नायक को रहेछ भन्ने थाहा पाउन एकछिन् घोरिनु पर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन पुग्दछ । यो अन्तर्वार्ताकारको कमजोरी पक्ष हो । तर पनि समग्र कृतिको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषा, साहित्यसँग सम्बन्धित ३५ जना स्रष्टाहरूसँग साक्षात्कार गरेर उनीहरूको बाह्यान्तर व्यक्तित्वका साथै साहित्यिक प्रेरणाको स्रोत, साहित्यिक मान्यता, चिन्तन, दिनचर्या, सिर्जनप्रक्रिया एवम् साहित्यिक जीवनका गतिविधिहरूलाई अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुनाले यस अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहको शीर्षक **स्रष्टा र साहित्य** अत्यन्त कलात्मक उपयुक्त र सार्थक रहेको छ ।

४.१० **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको मूल्याङ्कन

अन्तर्वार्ता साहित्यका क्षेत्रमा **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) नेपाली साहित्यकै उत्कृष्ट कृति हो । साहित्यका क्षेत्रमा अन्तर्वार्ताको प्रवेश इन्द्रबहादुर राईको **'पाँच प्रश्नः लेखनाथको उत्तर'** (२००८) बाट भए तापनि साहित्यिक मूल्यमान्यता प्राप्त गरेको प्रथम कृति भने **स्रष्टा र साहित्य** नै हो । यस कृतिका लागि मदन पुरस्कार गुठीले २०२४ सालको मदन पुरस्कार प्रदान गरेबाट यो कृतिको झनै महत्व बढेको र नेपाली साहित्यको इतिहासमा गहकिलो ग्रन्थका रूपमा चर्चित बनेर रहेको छ । यसमा प्रस्तुत गरिएको विशिष्ट भाषाशैली र विषयवस्तुका कारण **स्रष्टा र साहित्य**ले साहित्य इतिहासका क्षेत्रमा नयाँ उचाइ थपेको छ । नेपाली भाषा साहित्यको सम्बर्द्धनमा पूरा जीवन खर्च गरेका ३५ जना व्यक्तित्वको

अन्तर्वार्तालाई यस कृतिमा प्रस्तुत गरिएको छ । खास गरेर यस कृतिका माध्यमबाट लेखकीय निजी दृष्टिकोणको ज्ञात हुनुका साथै लेखकका व्यक्तिगत जीवनका चाप प्रतिचापको उद्घाटन गर्न लेखक सफल भएका छन् (प्रसाई : पृ. ३७) ।

शिल्प शैलीको रोचकता, निबन्धात्मक भाषाको प्रयोग, आलोचनात्मक र कथात्मक शिल्पशैलीका कारण अन्य सामान्य अन्तर्वार्ता भन्दा उत्तम कुँवरका अन्तर्वार्ता विशिष्ट देखिएका छन् । संवादका क्रममा परिवेशको चित्रण, नाटकीय संवादात्मक अभिव्यक्ति, कलात्मक प्रस्तुती, लेखकीय स्वरूपको वर्णन आदिका कारण **स्रष्टा र साहित्य**ले विशिष्ट साहित्यिक मूल्य प्राप्त गर्न सफल कृतिको रूपमा आफ्नो पहिचान स्थापित गराएको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

शोध निष्कर्ष

५.१ निष्कर्ष

'स्रष्टा र साहित्यको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकको यस शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा 'अन्तर्वार्ता साहित्यको सिद्धान्त र नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ता साहित्यको विकासक्रम'को अध्ययनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तर्वार्ता दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूका बीचमा कुनै निश्चित विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेर सम्पन्न गरिने अन्तरक्रिया वा संवादात्मक प्रक्रिया हो । अन्तर्वार्ताको स्वरूप पूर्वीय वैदिक, तथा संस्कृत साहित्य र पाश्चात्य साहित्यका विभिन्न ग्रन्थहरूमा पाइए तापनि निबन्धको उत्पति र विकास भइसकेपछि मात्र यसले आफ्नो स्पष्ट स्वरूप निर्माण गर्दै नवीन साहित्यिक विधाको रूपमा आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापित गरेको मानिन्छ । अनुसन्धानका क्रममा अन्तर्वार्ता सामग्री संङ्कलनका लागि उपयोगी माध्यम मानिन्छ भने साहित्य र पत्रकारितासँग यसको निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । पत्रकारिताका क्षेत्रमा अन्तर्वार्ताले समाचार विवरण सङ्कलन र समाचार सामग्रीको तयारी गर्न र समाचारलाई सत्यताको निकट पुऱ्याउन विशेष सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ भने साहित्यका सन्दर्भमा अन्तर्वार्ताले साहित्यिक व्यक्तित्वको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, भावी दृष्टिकोण र निजी धारणालाई प्रकटीकरण गरिदिएको हुन्छ । अन्तर्वार्तालाई निश्चित संरचना प्रदान गर्नका लागि संवाद, व्यक्तित्व, परिवेश, दृष्टिकोण, भाषाशैली लगायतका विभिन्न तत्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । संवादका माध्यमवाट अन्तर्वार्ताकार र वार्तानायकले स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना अभिव्यक्तिलाई प्रकट गरिराखेका हुन्छन् भने व्यक्तित्वले उनीहरूको कार्यदक्षता, कार्यक्षमता र बौद्धिकता आदिलाई प्रकटीकरण गरेको हुन्छ । अन्तर्वार्ता भइरहेको स्थान, समय तथा त्यहाँको वस्तुस्थितिका बारेमा परिवेशले चित्रण गरेको हुन्छ । अन्तर्वार्ताकारको वार्तानायकप्रति, वार्तानायकको अन्तर्वार्ताकार प्रति र अन्तर्वार्ताको अध्ययन तथा पठन पश्चात् पाठकले यी दुवैप्रति हेर्ने हेराइ वा यिनीहरूप्रतिको धारणा नै दृष्टिकोण हो । भाषा

अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेको कुराकानीलाई पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्ने तरिका शैली हो । अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकसँग गरेका कुराकानीलाई प्रस्तुत गर्दा अन्तर्वार्ताले लिने स्वरूप नै अन्तर्वार्ताको संरचना हो । अन्तर्वार्तालाई संरचनाका आधारमा बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । बाह्य संरचनाले अन्तर्वार्ताको फैलावट र यसले ओगटेको पृष्ठलाई जनाउँछ भने आन्तरिक संरचनाले आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासलाई बुझाउँछ । अन्तर्वार्तालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जस्तै प्रस्तुति शैलीका आधारमा, प्रविधिका आधारमा, सम्पर्क समयका आधारमा, कार्यका आधारमा, सहभागी सङ्ख्याका आधारमा, उद्धेश्यका आधारमा आदि । प्रस्तुतिशैलीका आधारमा अन्तर्वार्तालाई वार्ता र निर्वार्ता गरी दुई भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ भने प्रविधिका आधारमा निर्देशित अन्तर्वार्ता र अनिर्देशित अन्तर्वार्ता गरी दुई प्रकारमा, सम्पर्क समयका आधारमा अल्पसम्पर्क अन्तर्वार्ता, मध्यसम्पर्क अन्तर्वार्ता र दीर्घसम्पर्क अन्तर्वार्ता गरी तीन प्रकारमा, कार्यका आधारमा अनुसन्धान अन्तर्वार्ता, निदानात्मक वा पहिचान अन्तर्वार्ता, उपचारात्मक अन्तर्वार्ता र सञ्चार अन्तर्वार्ता गरी चार प्रकारमा, सहभागी सङ्ख्याका आधारमा व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता र सामूहिक अन्तर्वार्ता गरी दुई प्रकारमा, उद्देश्यका आधारमा केन्द्रित अन्तर्वार्ता, गहन अन्तर्वार्ता र कलात्मक अन्तर्वार्ता गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व, कृतित्व जीवनशैली, भावी योजना र उसको दृष्टिकोणलाई बुझ्न सकिन्छ । त्यसैले पछिल्लो समयमा यसले फस्टाउने र मौलाउने अवसरलाई प्राप्त गर्दै गईराखेको छ । विभिन्न विधाका विविध स्वरूपहरूलाई आफूमा निहित गराउने सामर्थ्य अन्तर्वार्तामा भएको हुनाले यसको महत्व वढ्दै गइराखेको छ। यो निबन्धको उपविधाका रूपमा चिनिए पनि यसले छुट्टै आफ्नो अस्तित्व स्थापना गरिसकेको छ ।

नेपाली साहित्यमा अन्तर्वार्ताले २००० को दशक पछि मात्र आफ्नो स्पष्ट स्वरूप स्थापना गरेको हो । अन्तर्वार्ताद्वारा बैचारिक मन्थनको सुरूवात २००८ सालको **भारती** (वर्ष ३, अङ्क ५, पृ.१९९-२०१) पत्रिकामा प्रकाशित ईन्द्रबहादुर राईको **'पाँच प्रश्न : लेखनाथको उत्तर'** बाट भएको हो । यो नै नेपाली अन्तर्वार्ताको प्रथम लिखित अन्तर्वार्ता र नेपाली अन्तर्वार्ताको नमूना हो भने प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिने प्रथम व्यक्ति शङ्कर लामिछाने हुन् । उनको वि.सं. २०१० को **प्रगति** (वर्ष १, अङ्क ३, पृष्ठ १५५-१६९) को 'परिचय' स्तम्भमा **'नेपालका महाकविसँग भेट'** शीर्षकको रचनालाई प्रत्यक्ष भेटघाट र निवार्तात्मक रचनाका

दृष्टिले पहिलो अन्तर्वार्ता साहित्यको रचना मानिएको छ । नेपाली अन्तर्वार्ताको पहिलो पुस्तकाकार कृतिका रूपमा आनन्ददेव भट्टको **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९) हो भने अन्तर्वार्ता साहित्यको साहित्यिक मूल्यमान्यता प्राप्त गर्दै अन्तर्वार्तालाई साहित्यको नवीन विधाका रूपमा परिचित गराउने काम **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) बाट भएको मानिन्छ । वि.सं. २००८ सालबाट सुरूवात भएको नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्य लेखनको विकास वर्तमानसम्म आइपुग्दा फुटकर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइरहेका देखिन्छन् भने सङ्ग्रहका रूपमा पुस्तकहरूको प्रकाशन पनि करिब सय भन्दा बढी रहेको देखिन्छ । अन्तर्वार्तालाई सिर्जनात्मक प्रयोग र लोकप्रिय बनाउनका लागि साहित्यिक पत्रपत्रिकाहरू र साहित्यिक पत्रकारहरूको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यका विशिष्ट प्राप्तिमा आनन्ददेव भट्टको **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९) उत्तम कुँवरको **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) शंकर लामिछानेको **बिम्ब-प्रतिबिम्ब** (२०२८) रमेश तुफानको **संवाद र संवाद** (२०५४) मोहन दुवालको **मनोभावना/लेखिकाहरू** (२०५४) गोविन्द टण्डनको **राईबाबासँगको साक्षात्कार** (२०६१) देवेन्द्र भट्टराईको **स्रष्टा र समय** (२०६२) नेत्र एटमको **सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा** (२०६२) कुमार बहादुर जोशीको **महाकवि देवकोटा : अनेक आँखामा** (२०६६) रहेका छन् । भाषिक प्रयोग, संवाद योजना, व्यक्तित्वको छनौट प्रस्तुतिशैली र कलात्मकताका दृष्टिले यी अन्तर्वार्ताहरू उच्च रहेका छन् ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको परिचयलाई उल्लेख गरिएको छ । परिचयका क्रममा यस कृतिमा समाविष्ट गरिएका ३५ जना भाषा, साहित्य, वाङ्मय तथा इतिहासका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूको उनीहरूले विशिष्टता प्राप्त गरेको विधाक्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरिएको छ । **स्रष्टा र साहित्यमा** समाविष्ट वार्तानायक व्यक्तित्वहरूलाई विधाक्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरेर उनीहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा सङ्क्षिप्त चिनारी गराइएको छ । यस कृतिमा समाविष्ट वार्तानायक व्यक्तित्वहरूमा **कवि व्यक्तित्व** लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्द्याल, केदारमान व्यथित, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, माधवप्रसाद घिमिरे, मोहन कोइराला, भूपि शेरचन, श्यामदास वैष्णव, धरणीधर कोइराला, एम्.वी.वी शाह रहेका छन् । **कथाकार व्यक्तित्व**मा भवानी भिक्षु, गोविन्द मल्ल 'गोठाले' इन्द्रबहादुर राई रमेश विकल रहेका छन् । **उपन्यासकार व्यक्तित्व**मा लैनसिंह बाङ्देल, रूद्रराज पाण्डे, पारिजात लीलाध्वज थापा रहेका छन् । **नाटककार व्यक्तित्व**मा भीमनिधि तिवारी, बालकृष्ण सम, विजय मल्ल रहेका छन् ।

निबन्धकार व्यक्तित्वमा शङ्कर लामिछाने, गोविन्दप्रसाद लोहनी रहेका छन् । **समालोचक व्यक्तित्व**मा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, रत्नध्वज जोशी, माधवलाल कर्माचार्य रहेका छन् । **लोकसाहित्यिक व्यक्तित्व**मा धर्मराज थापा छन् भने वाङ्मयसेवी **व्यक्तित्वमा** ऋद्धिबहादुर मल्ल र कमल दीक्षित **भाषासेवी व्यक्तित्व**मा राममणी आ.दी. बालकृष्ण पोखरेल र महानन्द सापकोटा **इतिहासकार व्यक्तित्व**मा सुर्यविक्रम ज्ञवाली बाबुराम आचार्य र बालचन्द्र शर्मा रहेका छन् ।

उयर्पुक्त वर्गीकरण स्रष्टा र साहित्यमा समाविष्ट वार्तानायकहरूले अपनाएको प्रमूख क्षेत्र वा विधा विषेशमा मात्र आधारित भएर गरिएता पनि प्रायः सबै व्यक्तित्वहरू अन्य विधाक्षेत्रमा पनि संलग्न देखिन्छन् । उपर्युक्त वार्तानायक व्यक्तित्वहरूसँग अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले प्रायः एकै किसिमका प्रश्नहरू गरेको देखिन्छ । प्रश्नहरू राख्ने क्रममा कृतिकेन्द्री भन्दा बढी जीवनी र व्यक्तित्वलाई प्रश्रय दिएको पाइन्छ । उत्तमले वार्तानायकहरूसँग नेपाली भाषा, व्याकरण, साहित्य र त्यसको भविष्यका बारेमा प्रश्नहरू राखेका छन् भने साहित्य लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव, मुडको आवश्यकता, पारिवारिक जीवन तथा आर्थिक स्थिति ने.रा.प्र.प्र.मदन पुरस्कार आदिका बारेमा पनि प्रश्नहरू राखेका छन् । जसले नेपाली लेखक तथा साहित्यकारहरूको वास्तविकता र तत्कालीन राजनैतिक परिवेश र परिस्थितिलाई पाठकसामू ल्याएदिएको छ । यो कार्यले नेपाली भाषा-साहित्यका जिज्ञासुहरूलाई महत्त्वपूर्ण ज्ञान प्रदान गरेको छ ।

यस शोधपत्रको चौंथो परिच्छेदमा अन्तर्वार्ताका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू संवाद, व्यक्तित्व, परिवेश चित्रण, दृष्टिकोण, प्रस्तुति शैलीका आधारमा **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको विश्लेषण गरिएको छ भने संरचना र शीर्षकविधानका आधारमा पनि विश्लेषण गरी अन्त्यमा यस कृतिको साहित्यिक मूल्याङ्कन पनि गरिएको छ ।

अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले स्रष्टा र साहित्यमा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, समालोचना, लोकसाहित्य, वाङ्मय, भाषा र इतिहासका क्षेत्रमा आफूलाई समर्पण गरेका ३५ जना व्यक्तित्वहरूसँग संवादका माध्यमबाट नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली साहित्यको भविष्यका बारेमा बुझ्न चाहेका छन् । संवादलाई अगाडि बढाउने क्रममा आदि मध्य र अन्त्यको श्रृंखलाबद्ध रूपमा प्रयोग गरिएको छ । संवादको माध्यमबाट नै ने.रा.प्र.प्र.मदन पुरस्कार, झर्रोवादी आन्दोलनप्रति वार्तानायकहरूको अवधारणालाई बुझ्ने प्रयत्न अन्तर्वार्ताकारले गरेका छन् । संवादका क्रममा हाँसो-ठट्टा गर्ने र संवादलाई अझ वढी

रोचक बनाउने प्रयत्न पनि अन्तर्वार्ताकारले गरेका छन् भने परिवशेको चित्रण गर्दै दृश्यात्मकताको सिर्जना पनि गरेका छन् ।

व्यक्तित्वको चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूको बाह्य र आन्तरिक दुवै किसिमको व्यक्तित्वको चित्रण गरेका छन् । बाह्य व्यक्तित्व/नेकी वदी/शब्द चित्रको चित्रणले एकातिर वार्तानायकहरूका व्यक्तित्वले कलात्मक र विशिष्ट रूप प्राप्त गरेका छन् भने अर्को तर्फ **स्रष्टा र साहित्य** कृतिको अध्ययन गर्दा पाठकहरूलाई वार्तानायकहरू आफ्नै सामुन्ने भएको आभाष हुनेछ । आन्तरिक व्यक्तित्व/बैद्धिक उच्चताको चित्रण गर्ने क्रममा अन्तर्वार्ताकारले वार्तानायकहरूका अनुहारमा देखा परेका भाव बोल्ने, रोकिने, मुस्कुराउने, हीनता, कुण्ठा, पीडा, खुसी, बोलीमा आउने कम्पन, ढृढता आदिलाई प्रस्तुत गरेका छन् । समग्रतामा भन्नुपर्दा **स्रष्टा र साहित्यमा** व्यक्तित्वको चित्रण गर्ने क्रममा आन्तरिक व्यक्तित्वका तुलनामा बाह्य व्यक्तित्वको चित्रण यस कृतिमा ससक्त रूपमा गरिएको छ ।

उत्तम कुँवरले वार्तानायकहरूसँग कुराकानी गर्दाको स्थान, समय र कुराकानी भईराखेको अवस्थाको चित्रण गरेर अन्तर्वार्तालाई रोचक बनाएका छन् भने परिवेशको चित्रणबाट वार्तानायकहरूको बोली र व्यवहारको वास्तविक यथार्थलाई पाठकसामु ल्याइदिएर उनीहरूको विश्वसनीयतामा वृद्धि गराइदिएका छन् ।

स्रष्टा र साहित्य कृतिमा नेपाली साहित्य, साहित्यको विकास र भविष्यका बारेमा वार्तानायकहरूले आ-आफ्नो धारणालाई प्रस्तुत गरेका छन् । अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरले नेपाली स्रष्टाहरूको जिम्बेवार राष्ट्रले लिनुपर्ने धारणा राखेका छन् भने काहिं कतै उनमा मोहभङ्गको स्थिति पनि सिर्जना भएको पाइन्छ । वार्तानायकहरूप्रति अन्तर्वार्ताकार श्रद्धाले नतमस्तक बन्न पुगेका छन् भने सबैजना वार्तानायकहरूले अन्तर्वार्ताकार उत्तम कुँवरलाई एक उत्साही, जिज्ञासु, लगनशील र आफूप्रति समर्पित भएको पाठकका रूपमा हेरेका छन् । वार्तानायकहरूप्रति अन्तर्वार्ताकार र पाठकहरूको आ-आफ्नै किसिमको दृष्टिकोण रहेको देखिए पनि उनीहरूको दृष्टिकोणमा धेरै समानता पाइन्छ ।

स्रष्टा र साहित्यमा तत्सम र तद्भव शव्दका अतिरिक्त आगन्तुक र अनुकरणात्मक शव्दहरूको प्रयोग, मिलित, विस्मयसूचक, क्रियारहित, प्रश्नार्थ, अनिश्चयार्थ आदि वाक्यहरूको प्रयोग संस्कृत, नेपाली र हिन्दीका उखान, टुक्काहरूको पनि प्रयोग गरेर

अन्तर्वार्ताकारले अन्तर्वार्ताहरूलाई कलात्मक विशिष्ट र विश्वसनिय बनाएका छन् । त्यस्तै वार्तानायकहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको योगदानको चर्चा गर्न वर्णनात्मक शैली उनीहरूको साहित्यिक योगदानको चिनारी गराउँदा विश्लेषणात्मक शैली र अन्तर्वार्तालाई कलात्मक र विशिष्ट बनाउनका लागि निबन्धात्मक शैलीको प्रयोग गरेका छन् । बार्तानायकहरूको बाह्यान्तर व्यक्तित्वको चित्रण र परिवेशको चित्रण गर्ने क्रममा देखा परेका भाषिक अशुद्धिहरूले गर्दा यस कृतिको कलात्मक उचाइमा केही मात्रामा असर पुऱ्याएको देखिन्छ ।

संरचनाका हिसावले **स्रष्टा र साहित्य**को बाह्य संरचना १५+३५४ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । ३५४ मध्ये २५८ पृष्ठ अन्तर्वार्ताहरूले ओगटेको छ भने यसमा प्रस्तुत गरिएका अन्तर्वार्ताहरू चार पृष्ठ देखि तेह्र पृष्ठसम्ममा संरचित रहेका छन् । बाँकी ९४ पृष्ठमा परिशिष्ट खण्ड विस्तारित रहेको छ । परिशिष्ट खण्डमा यस कृतिमा समाविष्ट गरिएका वार्तानायकहरको सङ्क्षिप्त परिचय, प्रकाशित, प्रकाशोन्मुख तथा अप्रकाशित कृतिहरूको बारेमा जानकारी दिनुको साथै उनीहरूको ठेगाना पनि उल्लेख गरिएको छ । यो खण्ड एक देखि ६ पृष्ठ सम्म संरचित रहेको छ । यस प्रकार **स्रष्टा र साहित्य** कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरू मूलत : मध्यम र अंशत लघुआयममा संरचित रहेका छन् । यसै गरी आन्तरिक संरचना अन्तर्गत आदि वा परिचय खण्डमा वार्तानायकसँग भेट गर्न जाँदाको अनुभूति, उनीहरूको सङ्क्षिप्त जीवनी, वार्तालापको अवस्था र वार्तानायकप्रति आफ्नो दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेका छन् । मध्य खण्डमा वार्तानायकको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, विचार, धारणा, जीवन प्रतिको दृष्टिकोण आदिका बारेमा बुझ्ने काम गरेका छन् भने परिवेशको चित्रण समेत गरेका छन् । यस्तैगरी अन्त्य खण्डमा वार्तानायकहरूलाई भन्न मन लागेका कुराहरू भन्न दिएर सामान्य पारिवारिक जीवनसँग सम्बन्धित कुराकानी गर्दै उनीहरूका प्रकाशोन्मुख कृतिहरूका बारेमा जानकारी लिने काम गरेर एक आपसमा धन्यवाद, नमस्कारादीको आदान प्रदान गरी अन्तर्वार्तालाई समापन गरेका छन् । निष्कर्षमा यस कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूमा आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलाबद्ध विन्यास समुचित रहेको देखिन्छ ।

स्रष्टा र साहित्य शीर्षक रहेको यस कृति भित्रका अन्तर्वार्ताहरूको शीर्षकहरू विषयसूचीमा वार्तानायकहरूको नामबाट राखिएका छन् भने अन्तर्वार्ताहरूमा १,२, ३,.......... ३५ गरेर विषयसूचीको क्रम संख्या अनुसार राखिएको छ । जसले गर्दा अन्तर्वार्ता

कससँग सम्बन्धित हो भनेर बुझ्नका लागि विषयसूची हेर्नु आवश्यक देखिन्छ । यसले पाठकहरूलाई झन्झटिलो पार्नुका साथै एकछिन् अलमलमा पारिदिन्छ । यसरी क्रमसंख्या उल्लेख गरेर शीर्षक राख्नु त्रुटिपूर्ण देखिन्छ । कुनै कथा, उपन्यासको दृष्य परिवर्तन गरिएको हो वा नयाँ पाठको सुरूवात गरिएको हो भन्ने कुरामा पनि संख्याका आधारमा शीर्षक राख्दा पाठकहरू अलमलिन सक्छन् । यदि विषयसूचिको नामलाई नै शीर्षक मान्दा पनि ती जानकारी मूलक मात्र देखिन्छन् कलात्मक देखिदैनन् । सिङ्गो कृतिका सम्बन्धमा भने 'स्रष्टा'ले वार्तानायक (रचनाकार) साहित्यले साहित्यसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व भन्ने अर्थ बोध गराउने हुनाले यसको मूल विषयवस्तु साहित्य भएको जानकारी दिन्छ । अतः वार्तानायक र संवादको विषयवस्तुलाई संयोजन गरेर राखिएको यस अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहको शीर्षक अत्यन्त कलात्मक, प्रभावकारी र सार्थक देखिन्छ ।

नेपाली अन्तर्वार्ता साहित्यको इतिहासमा इन्द्रबहादुर राई अन्तर्वार्ताको सुरूवात गर्ने प्रथम व्यक्तित्व हुन भने शंकर लामिछाने, आनन्ददेव भट्ट पछि **स्रष्टा र साहित्य** लिएर देखा परेका हुन उत्तम कुँवर । आनन्ददेव भट्टको **हाम्रा प्रतिभाहरू** (२०१९) अन्तर्वार्ता सङ्ग्रहको प्रथम कृति भएता पनि भाषिक कलात्मकता, परिवेश चित्रण, शिल्पशैली र विशिष्ट संवादका कारण **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) साहित्यिक मूल्यमान्यता प्राप्त गर्दै अन्तर्वार्ता साहित्यलाई छुट्टै नवीन साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित गराउन सफल रहेको छ । नेपाली भाषा, साहित्यको पूरा जीवन खर्चेका ३५ जना व्यक्तित्वसँगको अन्तर्वार्तालाई प्रस्तुत गरेर लेखकका व्यक्तिगत जीवनका चाप-प्रतिचापको उद्घाटन गर्न लेखक सफल भएका छन् भने नेपाली साहित्यका बारेमा जान्न र बुझ्न चाहने जिज्ञासुहरूका लागि यो कृति अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण सावित भएको छ । लेखकीय निजी दृष्टिकोण, निबन्धात्मक भाषाको प्रयोग, आलोचनात्मक र कथात्मक शिल्पशैली, संवादका क्रममा परिवेशको चित्रण, नाटकीय संवादात्मक अभिव्यक्तिका कारण **स्रष्टा र साहित्यले** विशिष्ट साहित्यिक मूल्य प्राप्त गर्न सफल भएको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज. २०५०. **नेपाली भाषा शिक्षण.** तेस्रो सस्क. काठमाडौ : कुञ्जल प्रकाशन ।

आचार्य, बलराम. २०६३. **अनुसन्धान पद्धति तथा प्रतिवेदन लेखन.** तेस्रो संस्क. काठमाडौं : नेशनल बुक सेन्टर ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद. २०५९. **साहित्य प्रकाश.** तेस्रो संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

उपाध्याय, चूडामणि. २०६६. "नेपाली अन्तर्वार्ताको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन." नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

उप्रेती, टङ्क. २०६६. **आमसञ्चार अनुसन्धान : पद्धति र अभ्यास.** ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

उप्रेती, युवक. २०६४. "समसामयिक नेपाली अन्तर्वार्ता". **मिर्मिरे.** पूर्णाङ्क २७०, पृ. १८१-१९० ।

............२०६४. "सैद्धान्तिक सन्दर्भमा नेपाली अन्तर्वार्ताको रूपरेखा". **तन्नेरी.** २९:३ पृ.१-२४ ।

.............२०६७. "निवार्ताकार उत्तम कुँवर" जनमैत्री क्याम्पस, कुलेश्वरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातक शोधपत्र ।

एटम्, नेत्र. **२०६२. सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा.** काठमाडौ :तन्नेरी प्रकाशन ।

............२०६३/६४. "शोधको प्रक्रिया र प्रस्तुतीकरण : व्यवहारिक सुझाव". **कुञ्जिनी**. ११:११, पृ. ५७-६४ ।

कर्माचार्य, माधवलाल. २०४१. "कुरा कुराकानीको सन्दर्भ साहित्यको". कुराकानी. लेखक कुमार बहादुर जोशी, काठमाडौं : रत्न बुक डिष्ट्रिव्युटर्स प्रा.लि.।

कँडेल, घनश्याम. २०५५. **नेपाली समालोचना.** पहिलो संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

कुँवर, उत्तम. २०३९. **अनुभव र अनुभूति**. काठमाडौ : रूपायन प्रकाशन ।

.... २०५०. **स्रष्टा र साहित्य.** चौथो संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

कुँवर, चेतबहादुर. २०६२. **पुरस्कार जगदम्बाश्री तथा मदन पुरस्कारद्धारा सम्मानित व्यक्तित्वहरू.** ललितपुर : मदन पुरस्कार स्वर्णवर्ष समिति ।

गुरूङ, लेकाली हर्क. २०४०. “मैले चिनेको उत्तम”. **रूपरेखा**. २५ : १, पृ. १७०-१७१ ।

गौतम, गीता. २०६५. “सीमान्त आकाश : स्रष्टासितको अन्तर्यात्रा निर्वार्ताको विधापरक विश्लेषण”. जनमैत्री क्याम्पसमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातक लघुशोधपत्र ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद. २०६५. “**अन्तर संवाद**मा परशु प्रधान माथि उत्खनन र उनको आत्मस्वीकृति” अन्तर-संवाद. लेखक परशु प्रधान. खोटाङ : टङ्कबहादुर श्रेष्ठ ।

............२०६७. “निबन्धका प्रकार सैद्धान्तिक स्वरूपमा”. **मधुपर्क.** ४३:१,पृ.४-८ ।

चापागाईं, नरेन्द्र.२०४०. “राजा, राष्ट्रभाषा र उत्तम दाइ”. **रूपरेखा**. २५, १,पृ.८६-८९ ।

चुँडाली, माधवराज. २०५५. “अर्घाखाँची जिल्लाको साहित्यिक योगदान”. त्रि.वि.कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

जोशी, पुष्पराज. २०६४. **अनुसन्धान पद्धति.** तेस्रो संस्क. काठमाडौं : बुद्ध एकेडेमीक पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

जोशी, सत्यमोहन, २०६१. “श्रद्धा सुमन”. राईबाबासँग साक्षात्कार : लेखक गोविन्द टण्डन. काठमाडौं : ग्रन्थरत्न प्रकाशन समिति ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम. २०४०. “सम्झनामा”. **रूपरेखा**. २५.१, पृष्ठ १७-१८ ।

डल, मार्गरेट. सन् २००५. **हाउ टु बि अ बेटर इन्टरभ्युअर.** तेस्रो संस्क. नयाँ दिल्ली : कोगन पेज इन्डिया प्राइभेट लिमिटेड ।

ढुङ्गेल, विपिनदेव. २०४०. “उत्तमको सम्झनामा”. **रूपरेखा**. २५.१, पृ. ३१-३२ ।

त्रिपाठी, बासुदेव. २०४०. “उत्तमको सम्झनामा” .**रूपरेखा.** २५.१, पृ. ३१-३२ ।

.... २०६६. **साहित्य सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि**. काठमाडौ : पाठ्यसामग्री पसल ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.). २०५८. **नेपाली बृहत शव्दकोश**. पाँचौ संस्क. काठमाडौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

थापा 'नीरव', रोशन. २०६२. "भूमिकाका सन्दर्भमा नेत्र एटमको निवार्ता" **सीमान्त आकाश : स्रष्टा सितको अन्तर्यात्रा.** लेखक नेत्र एटम काठमाडौ : तन्नेरी प्रकाशन ।

नेपाली, चित्तरञ्जन. २०५०. 'प्रस्तावना'. **स्रष्टा र साहित्य** लेखक उत्तम कुँवर. चौथो संस्क. ललितपुरः साभ्का प्रकाशन ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद. २०६२. **पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य.** दसौ संस्क ललितपुर : साभ्का प्रकाशन ।

पराजुली, ठाकुर. २०४०. "चर्चा : स्रष्टा अनुभूतिपछिको एक अलिखित पुस्तकको". **रूपरेखा.** २५.१, पृ. २५२-२५९ ।

प्रधान, भिक्टर. २०४४. **नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना**. काठमाडौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह. २०४०."मेरा आँखामा उत्तम कुँवर". **रूपरेखा.** २५ : १, पृ. १०५- १०९ ।

प्रसाई, यादव प्रसाद. २०५८. "उत्तम कुँवरका कृतिहरूको विश्लेषण". त्रि.वि. कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

पौडेल, शेष र अन्य. २०६०. **आधुनिक नेपाली नाटक र फुटकर कविता** (सिद्धान्त र विश्लेषण). दोस्रो संस्क. काठमाडौः दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि, २०४०. "उत्तम कुँवर र रूपरेखा". **रूपरेखा.** २५.१, पृ. २६०-२६४ ।

................२०६५. **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन**. दोस्रो संस्क. काठमाडौः रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, गोविन्दराज. २०६६. "साईबर स्पेसमा हाम्रो प्रवेश र नेपाली साहित्यले अजङ्ग फड्का मारेको दृश्य". **स्रष्टा र डिजिटल वार्ता**. लेखक कृष्ण बजगाई. प्रथम संस्क. काठमाडौ : ओरिएण्टल पब्लिकेसन ।

भट्टराई, घटराज.२०४०."उत्तम कुँवर र नेपली साहित्य" .रूप**रेखा.** २५ :१,पृ. ६३-७१ ।

..........., २०५१. **प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य**. दोस्रो संस्क. काठमाडौः एकता बुक डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

भट्टराई, जयदेव. २०५३. **व्यक्तित्व र शब्दचित्र**. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, देवेन्द्र. २०६२. **स्रष्टा र समय.** काठमाडौ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, राजन. २०६४."सीमान्त आकासमा नयाँ सौन्दर्य शास्त्रको खोजी". **शारदा**. १:९, पृ.६३-७२ ।

भण्डारी, कौशल.२०४५. **युगकवि सिद्धिचरणसित दिन, साँझ, रात र विहान.** काठमाडौः सिद्धिचरण अभिनन्दन समिति ।

भण्डारी राजेन्द्र र वत्सगोपाल. २०४४. **लीला लेखन वार्ता र अन्तर्वार्ता**. गान्तोक सिक्किम : जनपक्ष प्रकाशन ।

भूर्तेल, बोधराज. २०४६. "उत्तम कुँवरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन". त्रि.वि.कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

युङ्ग, पी.भी. सन् १९९८. **साइन्टिफिक सोसल सर्भेज एण्ड रिसर्च**. नयाँ दिल्ली : प्रेन्टिस हल अफ इन्डिया प्रा.लि. ।

राई, इन्द्रबहादुर. २००८. "पाँच प्रश्न : लेखनाथका उत्तर". **भारती.** ३:५, पृ.१९९-२०१ ।

............२०४०."अवरूद्ध उत्तम". **रूपरेखा.** २५.१, पृ.२०-२१ ।

रामप्रकाश. सन् १९८६. **साहित्यकी विविध विधाएँ.** नयाँ दिल्ली : सन्मार्ग प्रकाशन ।

लामिछाने, शङ्कर. २०६५. **बिम्ब प्रतिबिम्ब.** काठमाडौ : पैरवी बुक हाउस ।

शर्मा, गोपीकृष्ण. २०४०."नेपाली भाषा र साहित्यका चिरसाधक उत्तम कुँवर". **रूपरेखा.** २५:१, पृ. २६८-२६९ ।

शर्मा, रमा. २०४०."उत्तम कुँवरप्रति श्रदाञ्जली". **रूपरेखा.** २५.१, पृष्ठ ३०६-३०७।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल. २०६६. **शोधविधि.** चौथो संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

............२०६३. **लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य.** काठमाडौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा : २०६४. **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**. नवौं सस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, सुदर्शन. २०६२. **सर्जक र संवाद**. सिक्किम : निर्माण प्रकाशन ।

सम्भव, दयाराम. २०४०. जेठ, "उत्तम कुँवरको अन्तर्वार्ता-कला". **रूपरेखा.** २५:१, पृ. १५५- १५९ ।

सिवाकोटी, गोपाल. २०६६. **अनुसन्धान पद्धति र प्रतिवेदन लेखन.** दोस्रो संस्क. काठमाडौ : पैरवी प्रकाशन ।

सुवेदी, अभि सन् १९७८. । **नेपाली लिटरेचर : व्याकग्राउण्ड एण्ड हिस्ट्री**. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

.............२०६२. "अन्तर्वार्तामा आत्मकहानी : एक गतिशील संवाद". **स्रष्टा र समय.** लेखक देवेन्द्र भट्टराई. काठमाडौ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

.............२०४०. जेठ. "उत्तम कुँवरका कृतिमा प्रतिबिम्वित बौद्धिक समाज". **रूपरेखा.**२५:१, पृ. १२५-१२८ ।

सुवेदी, राजेन्द्र. २०६३. **स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध.** (भाग-३) चौथो संस्क. काठमाडौ : पाठ्य सामग्री पसल ।

..........२०६४."नेपाली निबन्धको समसामयिक स्वरूप". **मिर्मिरे.** ३६:३, पृ.२६४- २६८ ।

स्याली, केमियर. (सम्पा.) सन् २०००. **अक्सफोर्ड एडभान्स्ड लर्नर्ज डिक्सनरी अफ करेन्ट इङ्लिस.** न्यूयोर्क : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

हरिमोहन, सन् २००५. **साहित्यिक विधाएँ** : **पूनर्विचार**. दोस्रो संस्क.नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

परिशिष्ट

उत्तम कुँवरको संक्षिप्त परिचय

अर्घाखाँची जिल्लाको अर्घातोष भन्ने ठाउँमा पैत्रिक भूमि भएपनि आफ्नै बुढोमावलीको घर काठमाडौंको पकनाजोलमा पिता जंगबहादुर र माता भगवती कुवँरको कोखबाट १९९५ जेठ १२ गते जन्मेका उत्तम कुँवरको न्वारनको बास्तविक नाम हरिबहादुर कुँवर हो । उनी नेपाली भाषा, साहित्यका अविस्मरणीय व्यक्तित्व हुन् । उनका पिता जंगबहादुर कुँवर जागिरे रहेका कारण काठमाडौंमा मामा-ससुराका घरमा रहँदै आएको अवस्थामा उत्तम कुँवर जन्मिन पुगेका थिए । पछि आफ्ना पिताले सैनिक पेसाबाट राजीनामा दिएपछि आफ्नो परिवार सहित आफ्नो पुर्ख्यौली थलो अर्घाखाँची नै गएर बसेका कारण उत्तम कुँवरको ६ वर्ष सम्मको बाल्यकाल अर्घाखाँचीको अर्घातोषमा सुखद नै रह्यो । आफ्ना हजुरबुबा रणबहादुर कुँवर अर्घातोष क्षेत्रका जिम्मालको पदमा रहेर काम गर्ने व्यक्ति भएको र पिता पनि सैनिकमा जागिरे रहेको हुनाले प्रतिष्ठित र सम्पन्न परिवारमा उत्तम कुँवरको जन्म भएको थियो ।

उत्तम कुँवर ६ बर्षका हुँदासम्म आफ्नै घरमा अक्षरारम्भ गरी कखरा सम्म पढ्न सक्ने भएका थिए । त्यहि अवस्थामा फेरी उनलाई ग्रामिण परिवेशबाट मुक्त गराउँदै सम्पन्न र समृद्ध परिवेश काठमाडौंको नयाँ सडक स्थित मामा घरमा पुऱ्याइयो । उनका मावली हजुरबुबा चन्द्रबहादुर थापा तत्कालिन राणा शासनमा पुलिस कर्णेल र पछि श्री ५ सरकारका मुख्य सचिव सम्म पनि हुन पुगेका थिए । सैनिक आचरण अनूकुल कडा स्वभावका थापाको अगाडि उनका सारा परिवार भयभित र सर्तक रहन्थे भने उत्तम उनका अगाडि नै उनको रिसलाई शान्त गर्ने प्रयास गर्दथे । आफ्नो अगाडि निडर भएर रहने गरेकाले आफ्नो नातिलाई उत्तम भन्न थालेपछि यिनको वास्तविक न्वारनको नाम हरिबहादुर कुँवर यहीँबाट नै उत्तम कुँवर हुन् पुग्दछन् (भूर्तेल २०४२:६) । उत्तमले यहि नामलाई नै विद्यालय देखि पत्रकारिता र साहित्य क्षेत्रमा स्थापित गराएर साँच्चै नै उत्तम व्यक्तित्वका रूपमा आफ्नो पहिचान स्थापित गराएका छन् ।

आफ्नै मावली हजुरबुबाको रेखदेखमा उनको शिक्षादीक्षा काठमाडौंको क्षेत्रपाटीमा रहेको जुद्धोदय पब्लिक हाइस्कुलमा प्राथमिक कक्षामा भर्ना भएर यसै विद्यालयबाट २०१० सालमा तृतीय श्रेणीमा प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गर्दछन् । पछि त्रिचन्द्र कलेजमा

आई.एस्सी.मा भर्ना भएर दुई वर्षसम्म अध्ययन गरेता पनि विविध परिवेशले गर्दा उनी आई.एस्सीको अध्ययन पूरा गर्न सकेनन् । यसपछि उनी २०१५ सालमा कोलम्बो योजना अन्तर्गत दुई बर्षका लागि 'कुखुरापालन' (पोल्ट्री) सम्बन्धी विषय अध्ययन गर्न भारतको बरेली भन्ने ठाउँमा गई 'पोल्ट्री फार्मिङ' (कुखुरा पालन) को अध्ययन पूरा गरे (भूर्तेल, २०४२ : ७) ।

साहित्यिक क्षेत्र भन्दा फरक विषयको अध्ययन र उपाधी प्राप्त गरेपनि उत्तम कुँवरको झुकाव भने साहित्य र पत्रकारिताका क्षेत्रमा नै रह्यो । भारतको बरेलीबाट अध्ययन पूरा गरेर फर्केपछि उत्तम कुँवर वि.सं. २०१७ देखि "रूपरेखा साहित्यिक" पत्रिकासँग सम्बद्ध भई रूपरेखा पत्रिकामा सक्रिय सदस्य बन्न पुगे । यसक्रममा उनको घनिष्टता बालमुकुन्देव पाण्डेसँग बढ्दै गयो । बालमुकुन्ददेवकी भाञ्जी शान्ति पाण्डेसँग प्रेम प्रसङ्ग सुरू भई अत्ततः वि.सं. २०२४ मा आफ्नो प्रेमलाई वैवाहिक बन्धनमा बाँधेर स्थायीत्व प्रदान गरे । स्वाभिमानी, निष्ठावान, कर्मशील उत्तम वि.सं.२०२० सालतिर अर्जुनवीर पाण्डेकहाँ बसोबास गर्न थाले भने पछि उनी गुरूज्यू बाजे विधिराज पाण्डेकहाँ कोठा भाडामा लिइ बसोबास गर्न थाले । यहीँ बस्दा उनकी पत्नी शान्तिका कोखबाट दुई पुत्री (२०२६ मा अनिमा र २०२८ मा अनामिका) जन्मन पुगे । उत्तमको पारिवारिक पृष्ठभूमि सम्पन्न भएतापनि उनका बाबु आठ भाई भएका कारणले गर्दा अंशवण्डा पछि उनका पिताको आर्थिक अवस्था खस्केको देखाइ उत्तमले तत्कालीन भूमिसुधार मन्त्री शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायका माध्यमबाट जमिन प्राप्त गरे । यसपछि आफ्ना आमाबुबाका साथमा दुई बहिनी र तीन भाइलाई पनि त्यहिँ राख्न थाले तर उत्तम भने आफ्नो पत्रकारिता र साहित्यिक यात्रालाई निरन्तरता दिदै आफूभित्रको महत्वकाङ्क्षालाई पूरा गर्ने उद्देश्यले काठमाडौंमा नै सङ्घर्षरत भए (प्रसाई, २०५८:८) । वि.सं. २०३५ सालमा उत्तमका बाबु जङ्गबहादुर कुँवरको देहान्त हुन पुग्यो । बाबुको देहान्त पश्चात उनको पारिवारिक जीवनमा विभिन्न उतारचढावको स्थिति देखा पर्न थाल्यो । एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरिसकेपछि काठमाडौं बसेका भाइहरू आपसी घरयासी मतभेदका कारणले उनीबाट अलग हुन पुगे भने आमा भगवती कुँवर पनि कान्छा छोरासँग बस्न थालिन् । यसरी अनेकौं विषम परिस्थितिका बावजुद पनि उत्तम कुँवर आफ्नो लक्ष्यलाई पछ्याउँदै अगाडि बढे र अन्ततः सफल व्यक्तित्वका रूपमा आफ्नो चिनारी दिन सफल भए ।

ख

वि.सं. २००९ मा स्थापित 'नेपाली राष्ट्रिय पुस्तकालयमा विद्यार्थी जीवन देखि नै संलग्न भई उत्तमले साहित्यको क्षेत्रमा झुकाव राखेका थिए । उत्तम कुँवरको मावली हजुरबुबाले पत्रिका पढेको देख्दा र सहपाठी साथीले आफ्नो प्रेस भएको कुरा गर्दा त्यसको प्रभावले आफूले पनि प्रेस खोल्ने र पत्रिका छाप्ने रहर पलाएको थियो । यसरी उनीभित्र पत्रपत्रिका प्रकाशन गर्ने सहजबृत्ति र साहित्यतर्फको लगावबाट भविष्यको उत्तम कुँवरको तस्विर यतिबेला नै प्रष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ (प्रसाई, २०५८:८) । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयको स्थापना भएपछि सुरूमा उनी स्वयम् सेवकका रूपमा काम गर्न थाले भने पछि गएर पुस्तक संरक्षक, सङ्गठन मन्त्री भएर काम गर्ने अवसर पनि प्राप्त गरे । उत्तमको सम्पादक व्यक्तित्वको थालनी यसै पुस्तकालयबाट प्रकाशित किरण हस्तलिखित पत्रिकाको सम्पादन गरेबाट भएको हो । पछि गएर **दैनिक समाज, रूपरेखा, नेपाल दिस मन्थ, इन्ज्वाय नेपाल** जस्ता पत्रिकामा पनि सम्पादक भई काम गरे । यस क्रममा उनले भारतका साथै सोभियत सङ्घ, पश्चिम जर्मनी, पूर्व जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटेन, थाइल्याण्ड आदि देशको भ्रमण समेत गरेको उनका निवन्धको अध्ययनबाट ज्ञात हुन्छ । **अनुभव र अनुभूति** भित्र सङ्गृहीत निबन्धमा भ्रमणसँग सम्बन्धित कतिपय प्रसङ्लाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । स्रष्टा व्यक्तित्वको निर्माणमा समेत यी भ्रमणले सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । उत्तम कुँवरले आफ्नो जीवनको अधिकांश समय पत्रपत्रिकाकै क्षेत्रमा बिताए भने पत्रपत्रिका सँगसँगै साहित्यिक क्षेत्रमा पनि विषेश लगावका साथ आफ्नो पाइला अगाडि बढाउँदै लगे । साहित्यिक पत्रपत्रिकाहरूमा संलग्न रहेर नेपाली साहित्यको इतिहासमा आफ्नो पहिचान कायम गराउन सफल भए । साहित्यकारहरूका धारणा र चिन्तन मनोवृत्ति र साहित्यिक गतिशीलतालाई उनले लिएको साहित्यिक अन्तर्वार्ताबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । उनको साहित्यकारहरूसँगको अन्तर्वार्ताहरूको सङ्गालोको रूपमा **स्रष्टा र साहित्य** (२०२३) प्रकाशित छ । यसले नेपाली साहित्यको एक युगका स्रष्टाहरूको ज्वलन्त तस्विर उतारेको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यी अन्तर्वार्ताहरू केवल कोरा अन्तर्वार्ताको शैलीलाई नअपनाएर साहित्यिक र कलात्मक भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यसले कुँवरको साहित्यिक र बौद्धिक व्यक्तित्वको पूर्ण परिचय दिएको छ । बिचारको उचाईमा यी अन्तवार्ताहरू महत्त्वपूर्ण र मूल्यवान छन् । उत्तम कुँवरको **अनुभव र अनुभूति** निजात्मक निबन्धका बैशिष्ट्यका दृष्टिले महत्वपूर्ण कृति हो । विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित यिनका फुटकर लेख रचनाहरूले उत्तम कुँवर

वास्तबमै नेपाली भाषा, साहित्य र पत्रकारिताको इतिहासमा अविष्मरणीय व्यक्तित्व हुन् भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

पत्रकारिताको क्षेत्रमा प्रवेश गरेपछि **नयाँ समाज** दैनिकमा साहित्यिक अन्तर्वार्ता छपाउने क्रममा स्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन पुगेका उत्तम साहित्यिक अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अर्निको साहित्येतर पत्रकारिताका क्षेत्रमा अंशुवर्मा र राष्ट्रिय पुस्तकालयसँग संबद्ध हुँदा 'अज्ञात' आदि नामबाट होस् या न्वारनको वास्तविक नाम हरिबहादुरबाट परिवर्तित नाम उत्तमबाट होस् यिनी नेपाली पत्रकारिता र साहित्यको क्षेत्रमा निरन्तर रूपमा लागिपरिरहेर नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । नेपाली गद्य-साहित्यमा गरेको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गरी **स्रष्टा र साहित्य** कृतिका लागि मदन पुरस्कार गुठीले मदन पुरस्कार २०२४ प्रदान गरेको छ भने नेपाली साहित्यिक पत्रकारिताका क्षेत्रमा योगदान दिएवापत २०२६ मा 'प्रवल गोरखा दक्षिण बाहु'द्वारा विभूषित पनि हुन पुगेका छन् । यसरी नेपाली साहित्य क्षेत्रका दुईओटा गरिमामय पुरस्कार तथा सम्मान प्राप्त गर्न सफल नेपाली वाङ्मयको समृद्धिमा लागेका एक उत्तम व्यक्तित्व उत्तम कुँवरको निधन २०३९ साल श्रावण १५ गते भयो । आज उनको प्राथिव शरीर हामीमाझ नभएपनि उनले गरेका कार्य र उनले दिएका कृतिहरू साथै नेपाली भाषा साहित्य र वाङ्मयका क्षेत्रमा गरेको योगदानले गर्दा उनी हामीमाझ सदाका लागि अमर रहने छन् ।

उत्तम कुँवरका पुस्काकार कृति तथा अन्य फुटकर रचनाहरू :

१) पुस्काकार कृति :

क) स्रष्टा र साहित्य (२०२३)

ख) अनुभव र अनुभूति (२०३९)

२. अन्य फुटकर रचना :

क) 'रातको सुस्केरा सडकमा' (कथा) (रूपरेखा, पूर्णाङ्क ३०: २०२०)

ख) 'अर्को बसन्तको प्रतिक्षा' (कथा) (रूपरेखा पूर्णाङ्क ७०:२०२३)

ग) केही क्षण अनुभव र अनुभूतिका १,२ र ३ (अनुभव र अनुभूतिमा असमाविष्ट तर **रूपरेखाका** पूर्णाङ्क २२, २५२ र २५३ मा प्रकाशित स्थायी स्तम्भ अन्तर्गतका लेखहरू)

घ) श्री ५ रणबहादुर शाह (**रूपरेखा** पूर्णाङ्क ४६:२०२१)

ङ) 'नेपालको रोग निर्मुल गर्न तम्सेको सक्रिय शाही औषधी अनुसन्धानशाला' (**नयाँ समाज** १४: १६९, २०२७ मंसिर)

च) 'सर हेनरी लरेन्सको जीवनी' (अनुवाद) (**नेपाली** पूर्णाङ्क ६/७/२०२०)

छ) ग्रजिया देलदाको आमा उपन्यासको केही भाग अनुवाद गरी **रूपरेखा** पूर्णाङ्क १३ देखि ३२ सम्म प्रकाशित ।